

De eeuw van de vrouwen?

Werk en leven van vrouwen in de twintigste eeuw.

door dr. Maria De Waele, MIAT

INLEIDING

Op 30 oktober 1998 wordt in het MIAT het tweede deel van de tentoonstelling 'Ons Industrieel Verleden 1900 - 2000. De vrouw achter de schermen en op de barricade' geopend.

In deze opstelling wordt een beeld geschetst van de industriële, sociale en maatschappelijke evolutie in de twintigste eeuw.

Dit was niet alleen een eeuw van snelle technologische vernieuwingen en hoge verwachtingen, maar ook van twee verwoestende wereldoorlogen en ingrijpende economische veranderingen.

Al deze verschillende aspecten worden bekeken vanuit een speciale 'vrouwelijke' invalshoek, vanuit de dagelijkse zorgen en vreugden van de vrouwen. De arbeid van de vrouwen krijgt daarbij de grootste aandacht.

Ook in deze bijdrage staat vrouwenarbeid, in al zijn aspecten, centraal.

'Werk' betekende en betekent voor veel vrouwen niet alleen betaalde loonarbeid, maar ook huishoudelijk werk. Anderzijds is 'werk' soms synoniem van werkloosheid, een fenomeen waarmee veel vrouwen in de loop van deze eeuw werden en worden geconfronteerd. Uiteraard kunnen, binnen het bestek van dit artikel, niet alle aspecten van het fenomeen vrouwenar-

beid aan bod komen. Deze bijdrage steunt voornamelijk op de bestaande literatuur, maar de stand van het onderzoek vertoont talrijke hiaten.

Er is de jongste jaren wel een groeiende belangstelling merkbaar vanwege sociale historische voor vrouwenarbeid, maar de aandacht ging in de eerste plaats naar de 19de-eeuwse beroepsactiviteit en de tewerkstelling in de fabrieksindustrie. Voor het grootste gedeelte van de twintigste eeuw moeten we het stellen met impressionistische overzichten, die veelal dezelfde cijfers en gegevens overnemen. Ook het onderzoek naar overwegend vrouwelijke tewerkstellingsdomeinen, zoals de huisarbeid, is nog niet ver gevorderd. Over de wereld van de boerinnen, de marktkraamsters en de leursters, de winkeliersters, de winkeljuffrouwen en de verkoopsters weten we zeer weinig. De hele dienstensector, die vooral tijdens de laatste decennia steeds meer vrouwen tewerk stelt, is nagenoeg onbekend terrein.¹

Bovendien geeft een - noodgedwongen - overwegend kwantitatief overzicht maar een zeer eenzijdig beeld van het leven van de werkende vrouwen. Achter de 'cijfers', de tellingen en de statistische gegevens, die overigens zeer kritisch moeten benaderd worden, gaat een

veelvormige werkelijkheid schuil. Maar in België heeft de sociale geschiedenis zich voornamelijk op het vertrouwde institutionele en wetgevende terrein gericht.

De grootste aandacht ging - en gaat - naar de geschiedenis en standpunten van partijen, bewegingen en verenigingen, en naar de veranderingen in de wetgeving. Dit geldt ook voor het onderzoek naar vrouwenarbeid. We kennen het standpunt van de katholieke organisaties, van de BWP, van Emile Vanderfelde en van Maria Baers.

Maar wat dachten en denken de vrouwen zelf over hun arbeid? Welke betekenis gaven en geven zij er aan? De werkende vrouwen verschijnen zelden 'close' in beeld als individu, als lid van een gezin of een buurt. De geschiedenis van het privé-leven staat in België nog maar in de kinderschoenen. De sociale geschiedenis 'van onderuit', die vandaag sterk gepropageerd wordt, probeert dit euvel te corrigeren, maar staat voor aanzienlijke methodologische problemen.

Veel 'gewone' vrouwen - en mannen - lieten nauwelijks geschreven of iconografische sporen na, waardoor het soms erg moeilijk wordt om hen een gezicht te geven.²

Een andere valkuil, die niet alle

onderzoek(st)ers weten te vermijden, is dat zij vrouwenarbeid in het verleden te veel analyseren en interpreteren vanuit de hedendaagse situatie.

De uitdrukking 'een baan hebben' had en heeft zeer verschillende betekenissen. Veel vrouwen hebben in de loop van de eeuw monotone en slecht betaalde arbeid verricht, omdat zij het geld nodig hadden. Zij streefden niet naar zelfontplooiing en ambiëerden geen carrière. Dit sloot anderzijds niet uit dat zij toch een zekere beroepsfierheid hadden, trots waren op hun bijdrage tot het gezinsinkomen of hun financiële zelfstandigheid apprecieerden.

Tenslotte : alhoewel deze bijdrage de belangrijkste verworvenheden op het gebied van vrouwenrechten vermeldt, is het geen volledig overzicht van de acties van de strijd bare vrouwenbeweging of de feministische voorhoede. Af en toe wordt er ook verwezen naar de situatie van de vrouwen in enkele ons omringende landen.

Het was geenszins mijn bedoeling om een systematische vergelijking te maken tussen de situatie in België en enkele andere landen. De verwijzingen naar het buitenland hebben alleen tot doel het Belgisch kader af en toe te overstijgen, en de situatie in eigen land te relativieren.

1. ROND DE EEUWWISSELING

"In Belgium, women do all the work" (D.C. BOULGER, *Belgian Life in Town and Country*, New York, 1904, p. 262)

De overgang van de 19de naar de 20ste eeuw roept nog altijd tegenstrijdige reacties op. Voor sommigen wordt deze periode geassocieerd met hoop, dynamisme en culturele energie, anderen denken aan decadentie en verval.

De Belle Epoque was een tijd van snelle maatschappelijke veranderingen en vernieuwingen. De verdere industrialisatie, mechanisering en verstedelijking veranderden talloze levens. De arbeidersbeweging zette de strijd voor de realisatie van de eisen van de werkende massa verder, wat leidde tot aanzienlijke politieke en sociale onrust.

Het leven werd steeds sneller en gejaagder. De auto, de elektrische trams en de fiets veroverden stilaan de wegen. Telefoon en telegraaf maakten langeafstandscommunicatie mogelijk. Tijdens de verschillende wereldtentoonstellingen werden de nieuwste industriële, technische en wetenschappelijke verworvenheden getoond. Sommigen geloofden onvoorwaardelijk in de vooruitgang en de onbegrensde mogelijkheden van wetenschap en techniek. Bij anderen maakten al deze vernieuwingen

vooral angstgevoelens wakker. Het beeld van de vrouw ontsnapte evenmin aan deze ambivalentie. Enerzijds was de vrouw, als een jong en vrijgevochten wezen, prominent aanwezig in de reclame. Vrouwen fietsten en tennisten. Tot ontzetting van de goegemeente trokken sommige sportieve dames zelfs een herenbroek aan.

Maar dit dynamische beeld gold slechts voor een kleine minderheid van de vrouwen. De meerderheid bewoog zich langgerokt, keurig ingesnoerd, hard werkend en anoniem door het leven. Op maatschappelijk gebied waren alle vrouwen onmondige wezens, die nauwelijks over juridische of politieke rechten beschikten.

De jonge vrouwenbeweging reageerde precies tegen deze algemene machteloosheid. Vrouwen waren het beu om, met de woorden van de Gentse socialiste Emilie Claey's, op een lijn gesteld te worden "met de krankzinnigen en de idioten". Internationaal ijverde de vrouwenbeweging voor gelijke politieke en burgerlijke rechten. In Nieuw-Zeeland, Australië, de Scandinavische landen, Finland en verschillende deelstaten van de Verenigde Staten verwierven vrouwen in het begin van de eeuw volledig stemrecht. Maar de vrouwenbeweging lokte ook zeer vijandige reacties uit. Niet alleen suffragettes en 'blauwkousen', ook sportieve vrouwen

moesten het ontgelden. Pierre de Coubertin, de vader van de moderne Olympische Spelen, meende zelfs dat sport voor vrouwen "tegen de wetten van de natuur" was.

Meer algemeen won de opvatting, dat de ware roeping van de vrouw in het huishouden lag, steeds meer veld.

Vrouwenarbeid in België rond de eeuwwisseling

Het gezinstype, met de man als kostwinner en de vrouw aan de haard, mocht dan steeds meer ingang vinden, ook bij de arbeidersklasse, toch zag de dagelijkse realiteit voor veel Belgische vrouwen er helemaal anders uit.³ Zij moesten gaan werken om het gezinsinkomen aan te vullen. In de arbeidssituatie van de vrouwen kwam maar langzaam verbetering. In het begin van de twintigste eeuw maakten vrouwen ongeveer 30% uit van de actieve bevolking. De meeste vrouwen werkten in het familiale landbouwbedrijf, als huisarbeidster, in kleine bedrijfjes, in de fabriek, als straatverkoopster of als dienstmeid.

De beroepstelling van 1910 bevatte voor het eerst meer precieze informatie over de burgerlijke staat van de werkende vrouwen: 27% was gehuwd, 13% was weduwe of gescheiden en de resterende 60% was ongehuwd. Deze cijfers varieerden in sterke mate naargelang de aard van de verrichte

Vrouwen- en kinderarbeid in een klein Gents bedrijfje.

(verzameling MIAT, Gent)

arbeid. In de handel vormden de gehuwde en gescheiden vrouwen, samen met de weduwen, 74% van het totale bestand.⁴

In 1910 werkte 19.7% van de vrouwelijke beroepsbevolking, of 215.000 boerinnen, in de landbouw en de veeteelt. Daar waar het werk van de welgestelde boerin zich doorgaans beperkte tot het huishouden, was het leven van de arme(re) boerin er een van hard labeur. Zij zwoegden van 's morgens tot 's avonds: zij zorgden voor het vee en voor de kleinere dieren op de boerderij, bereidden de zuivelproducten, verkochten melk, eieren, groenten en fruit op de markt, hielpen op het land en deden daarnaast nog het huishouden.⁵

Door hun harde beroep heeft de groep mijnwerksters altijd speciale aandacht gekregen. Sinds 1889 was ondergrondse mijnarbeid voor meisjes onder de 21 jaar verboden. In 1909 werd

de werktijd in de mijnen vastgelegd op 9 uur, twee jaar later werd nachtarbeid voor vrouwen verboden. Maar de zware arbeid van de mijnwerksters bleef tot de verbeelding spreken. Vrouwen trokken karretjes van 300 à 400 kilo of sorteerden sintels en steenkolen aan de lopende band.

De beschrijving van de werkomstandigheden in de mijn leidde niet alleen tot een steeds strikter onderscheid tussen 'mannen'- en 'vrouwenbanen', de weerstand tegen vrouwenarbeid in het algemeen werd erdoor aangewakkerd. In 1910 kwamen

110.000 vrouwen aan de kost in de fabriek. Alhoewel zij veel minder betaald werden dan de mannelijke arbeiders, verdienden zij toch meer dan de vrouwen in de 'oude' huisnijverheid. Vrouwen werkten er als thuisweefster, kantwerkster, borduurster, breister, bloemenmaakster, strovlechtster, hoeden, handschoenen-

en corsettenmaakster. Deze arbeid kreeg rond de eeuwwisseling een overwegend vrouwelijk karakter, aangezien mannelijke huisarbeiders in toenemende mate de voorkeur gaven aan de beter betaalde fabrieksarbeid.

Ook de aanhoudende druk vanwege de overheid, de geestelijkheid en de burgerlijke moraal om thuis te blijven, deed vrouwen vertwijfeld zoeken naar een betaalde bezigheid thuis. Maar het loon van de huisarbeidsters was minderwaardig, de werkuren zeer lang en de omstandigheden weinig hygiënisch.

Luxeproducten zoals kant, lingerie, borduurwerk, handschoenen en hoeden, bestemd voor de adel en de burgerij, werden veelal in ellendige omstandigheden vervaardigd. Anderzijds deden handelaars en grootwarenhuizen in toenemende mate beroep op 'nieuwe' huisarbeid, waarbij naaisters of klermaak-

“STEUNT DE STAKERS EN UITGESLOTENEN VAN ARM VLAANDEREN!”

(Het leven wordt duurder! En wij willen hongerloonen. Volk, vereenigt U! Doet de lonen verhogen!)

Slechts een kwart van de hier poserende stakers en uitgesloten van ‘Arm Vlaanderen’ bestond uit vrouwen. Toch stonden ze in de frontlinie...

Door de socialistische arbeidersbeweging werd door de verkoop van steunpostkaarten ook de vrouwenzaak gediend.

(verzameling MIAT, Gent)

GRUPE' DE GRÉVISTES ET CHOMEURS

Grammont, Juillet-Septembre 1910, .

IMP. G. VAN NIEUWERHOVE - LEBBERHE

Groep stakers en werklozen, Geraardsbergen 1910. De meerderheid wordt gevormd door vrouwen en meisjes uit de lucifer- en tabaksnijverheid.

(verzameling MIAT, Gent)

sters in onderaanneming werkten.

In 1910 werkten 130.000 vrouwen als dienstmeiden, wat overeenkwam met 17% van de actieve vrouwelijke bevolking. De toename van het aantal meiden was trouwens opmerkelijk: na de textielsector was het ‘gaan dienen’ de belangrijkste werkverschaffer voor vrouwen. Toch was het beroep van dienstmeid of knecht weinig populair, velen kozen het bij gebrek aan alternatief. Het dienstpersoneel beschikte nauwelijks over privacy en was overgeleverd aan de willekeur van de patroons.⁶

Steeds meer meisjes en vrouwen uit de kleine burgerij gingen uit werken als winkelfrouw, kantoorbediende, verpleegster, telefoniste of onderwijzeres. Hun situatie en vooruitzichten waren uiteenlopend. Een baan als bediende, onderwijzeres of verpleegster genoot enig sociaal aanzien.

In 1910 was het aantal verpleegsters nog bijzonder klein. De uitbreiding van de dienstensector en van de administratie in de openbare sector en in grote bedrijven verklaarde de stijging van het aantal vrouwelijke bedienden. Tussen 1866 en 1910 liep dit op van 6.000 tot 33.000. De uitbreiding van het meisjesonderwijs leidde tot een stijgende en meer gediversifieerde tewerkstelling van vrouwelijke leerkrachten. Het lot van de winkelfrouwen daarentegen was weinig benijdenswaardig.

Rond 1900 werkten zij vaak langer dan twaalf uur per dag, en dit gedurende zeven dagen op zeven. Hun werk werd streng gereglementeerd: onbeleefdheid, luid lachen en praten, zelfs gewoon even gaan zitten werd bestraft.

De katholieke 'zuil', zowel de partij, de arbeidersbeweging als de jonge vrouwenorganisaties, was in navolging van de sociale leer van de Kerk geen voorstander van loonarbeid van gehuwde vrouwen. Aangezien buitenhuisarbeid van gehuwde vrouwen alleen maar kon leiden tot de verwaarlozing van het gezinsleven en de ondermijning van de goede zeden, moesten zij zich toeleggen op hun rol van echtgenote en moeder.

In dit standpunt kwam maar uiterst langzaam verandering.

Vooraf Maria Baers, secretaris-generaal van de Kristelijke Sociale Vrouwenbewegingen en vanaf 1936 senator, liet zich kennen als een onvermoeibare strijdster tegen buitenhuisarbeid van gehuwde vrouwen. Maar het verschil tussen theorie en praktijk was zeer groot.

De katholieke organisaties beseften zeer goed dat radicale maatregelen in dit verband niet haalbaar waren, aangezien veel arbeidersgezinnen het loon van de vrouw broodnodig hadden.⁷

Voor de BWP en de socialistische arbeidersbeweging waren de rechten van de vrouwen evenmin een prioriteit.

De vrouwenproblemen mochten in geen geval de eenheid van de partij en de beweging in het gedrang brengen. Dit risico was overigens zeer klein, aangezien de meeste socialistische vrouwen zich gedroegen als trouwe partijsoldaten. De meerderheid van de socialisten keurde fabrieksarbeid voor gehuwde vrouwen af, omdat de arbeidsters daardoor hun gezin zouden verwaarlozen en - vooral - de mannen uit de arbeidsmarkt dreigden te concurreren. Zij droomden van een maatschappij, waar mannen voldoende verdienden om hun gezin te onderhouden en hun vrouwen de 'luxe' kenden om zich aan het huishouden te wijden. Een minderheid verdedigde het recht op arbeid van vrouwen: zij beseften dat veel gezinnen het inkomen van de vrouw nodig hadden om rond te komen, en ijverden voor een gelijke vergoeding voor mannen en vrouwen.⁸

Bij het begin van de eeuw was er in de strijd voor goed meisjesonderwijs - en voor de invoering van de leerplicht in het algemeen - nog een hele weg af te leggen. De meest opmerkelijke ontwikkeling in het meisjesonderwijs werd gevormd door de snelle aangroei van het aantal huishoudscholen.

In 1885 waren er twee gesubsidieerde inrichtingen, in 1910 was hun aantal, mede door een ruime propaganda en gulle overheidssteun, aangegroeid tot 306. De huishoudscholen wilden van meisjes

goede echtgenotes, zorgzame moeders en oppassende huisvrouwen maken.

Aan vrouwen uit de midden- en arbeidersklasse werden burgerlijke deugden als spaarzaamheid en netheid bijgebracht en hen werd geleerd hoe zij hun huishouden op een fatsoenlijke wijze konden organiseren.⁹

De 'burgerlijke' feministische beweging in België

Het hoger onderwijs werd eigenlijk nooit wettelijk verboden voor vrouwen, maar tussen droom en daad stonden vele vooroordelen en praktische bezwaren. In het academiejaar 1880-1881 slaagden drie meisjes er in om zich aan de Université Libre de Bruxelles te laten inschrijven.

Isala Van Diest (1842-1905), de eerste vrouwelijke Belgische arts, werd opgeleid in het buitenland. Zij kreeg na aanvullende studies aan de Université Libre de Bruxelles in 1884 de toelating om in eigen land geneeskunde uit te oefenen. In 1890 bepaalde de wet op de toekenning van universitaire graden dat er geen onderscheid mocht gemaakt worden naar geslacht. Maar dit betekende niet dat alle vrije beroepen toegankelijk waren voor vrouwen. De eisen van de eerste Belgische feministen, en de vorming van een meer gestructureerde beweging voor vrouwen-

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was de onrust bij de laagbetaalde, maar weinig georganiseerde arbeidsters erg groot, zoals hier in Millwall, in het Londense East End.

(foto Getty Images)

rechten, waren het directe gevolg van de moeilijkheden, die de eerste vrouwelijke universitairers ondervonden om hun beroep uit te oefenen.

Deze discussie werd actueel in 1888-1889, toen de eerste vrouwelijke doctor in de rechten, Marie Popelin, vroeg om toegelaten te worden tot de balie. Haar verzoek werd verschillende keren van de hand gewezen en zij stierf in 1913 zonder haar doel bereikt te hebben. Het zou nog tot 1922 duren vooraleer vrouwen werden toegelaten tot het ambt van advocaat.

De weerklank van de zaak-Popelin leidde tot

een eerste golf van feministische bewustwording, maar de invloed ervan mag niet overschat worden. Men doet geen afbreuk aan de verdiensten van Popelin, Van Diest en de andere pioniers door te stellen dat hun strijd vooral een symbolische betekenis had, die maar weinig vrouwen op dat moment direct aanbelangde.¹⁰

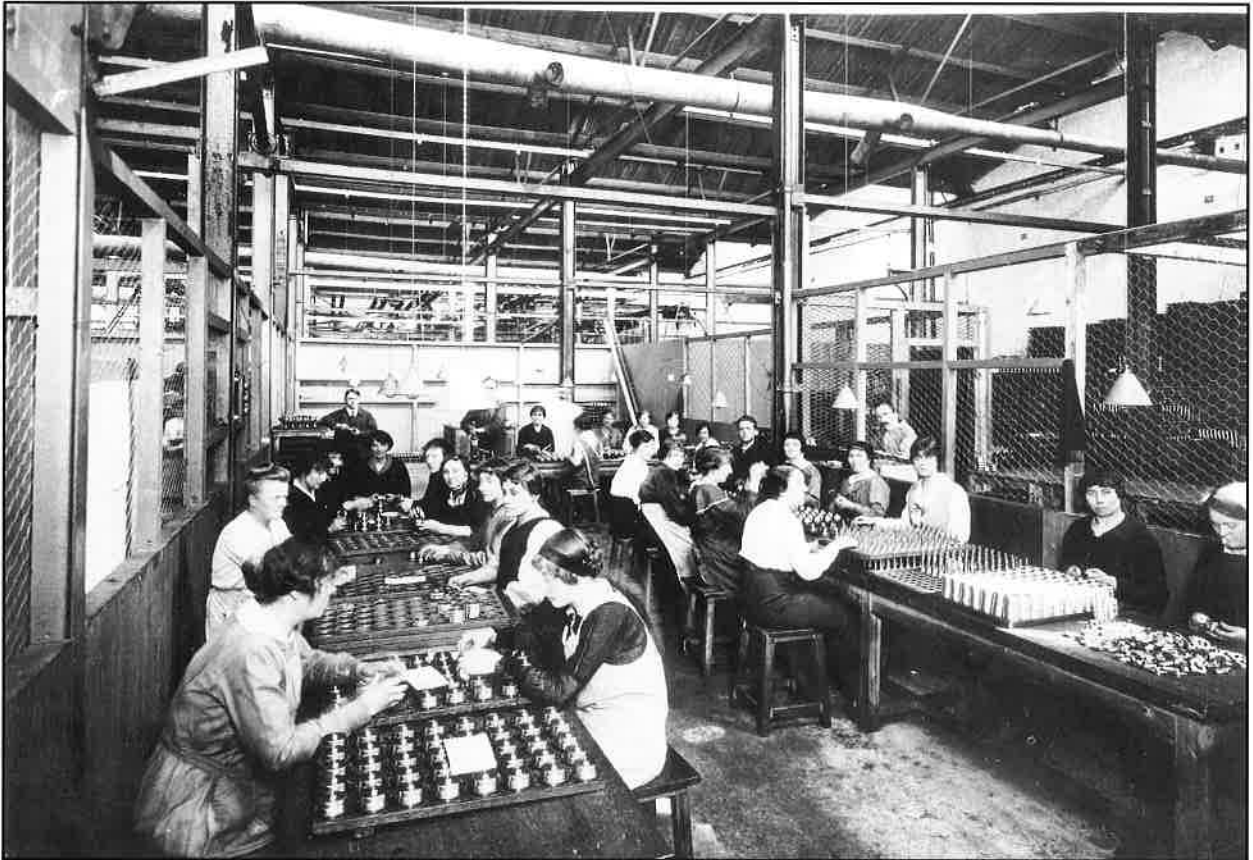
De strijd voor gelijke rechten werd, zoals genoegzaam bekend, een bijzonder lang en moeizaam gevecht. Rond de eeuwwisseling waren er enkele kleine bressen geslagen in de discriminerende wetten: een gehuwde vrouw kon,

zonder de toestemming van haar echtgenoot, haar loon trekken, deposito's plaats en het gedeponeerde geld afhalen.

Op politiek gebied stond de vrouwenbeweging in België nog nergens. Tijdens de parlementaire debatten over het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen in 1893 was er nog geen sprake van kiesrecht voor vrouwen. Deze eis werd alleen verdedigd door de jonge BWP en de socialistische feministes. Maar in 1901 haakte de BWP af. De meeste socialisten - en liberalen - vreesden dat het vrouwenstemrecht de dominantie van de katholieke partij alleen

maar zou versterken. Het debat over het vrouwenstemrecht werd trouwens in toenemende mate beheerst door partijpolitieke tegenstellingen en electorale berekeningen, een gegeven dat zich na de Eerste Wereldoorlog nog sterker doorzette.¹¹ De 'burgerlijke' feministische golf in België was bezadigd, door en door fatsoenlijk en zelfs een beetje saai. Hier was geen sprake van het radicalisme, dat de feministische strijd in de Angelsaksische landen kenmerkte. Vooral de Engelse suffragettes, geleid door Emmeline Pankhurst en haar dochters, schrokken niet

Gevluchte Belgische vrouwen werken aan ontstekingsbuizen en obuskoppen in de munitiefabriek Pélabon Works in Middlesex. Dit bedrijf werd in oktober 1914 opgericht door een Belgisch ingenieur. Het groeide uit tot het grootste Belgisch industrieel centrum in Engeland.

(Legermuseum, Brussel)

terug voor gewelddadige acties. Zij ketenden zich vast aan de hekkens van Downing Street, vernielden schilderijen in het British Museum of bedreigden tegenstanders met geweld. Maar ook daar bleven tastbare resultaten uit: in 1910 werd het eerste wetsvoorstel voor vrouwenkiesrecht, ondanks luidruchtige straatacties, op de lange baan geschoven. Dit lokte dan weer nieuw protest uit en de acties van de feministen verhardden nog. Zo gooide Emily Davidson zich in 1913, tijdens de Epsom Derby, voor het paard, getooid met de koninklijke kleuren.

Zij werd vertrappeld en overleed aan haar verwondingen.

2. Vechten om te overleven tijdens de Eerste Wereldoorlog

"Staat op, vrouwen van Frankrijk, jongeren, dochters van het vaderland. Neemt op de akkers het werk over van degenen die op het slagveld staan. Staat op! Aan de gang! Aan het werk!"

(Oproep van de Franse premier René Viviani op 7 september 1914 tot de vrouwen)

De Eerste Wereldoorlog confronteerde mannen en vrouwen met oorlogsgeweld, wreedheden, ellende, ontredde en verwoestingen op een nooit geziene schaal. En met slachtpartijen, waar maar geen einde leek aan te komen. De oorlog eiste in totaal tien miljoen doden. Een grote groep oorlogsweduwen en -wezen bleef getekend voor het leven achter. Het dodental werd nog opgedreven door de epidemie van Spaanse griep van 1918-1919, die wereldwijd 25 miljoen slachtoffers eiste. De Duitse invasie in België van augustus

1914 ging gepaard met blinde terreur, die zich ook tegen de burgerbevolking richtte. Tijdens de Duitse opmars vielen er 7.000 burgerslachtoffers. De gewelddaden op vrouwen en kinderen maakten de grootste indruk op de internationale publieke opinie.¹² Deze wreedheden hadden voor gevolg dat in de periode augustus-oktober 1914 bijna anderhalf miljoen Belgen naar het buitenland vluchtten. Na de stabilisatie van de vijandelijkheden aan het IJzerfront keerden de meeste vluchtelingen naar België terug. Een half miljoen Belgen bracht de

oorlog door in ballingschap in Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië. De totale oorlog vergde ook de mobilisatie van het thuisfront. In Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland en, vanaf 1917, de Verenigde Staten draaide de oorlogsindustrie op volle toeren. Terwijl de mannen aan het front vochten, werden vrouwen vanaf 1916 op grote schaal ingezet in de metaal- en de wapenindustrie. De Duitse wapenfabriek Krupp, die o.a. het beruchte oorlogskanon 'Dikke Bertha' fabriceerde, stelde in 1918 30.000 vrouwen te werk, op een totaal van 110.000 werknemers. Naaisters fabriceerden munitie, tentdoek, gasmaskers, uniformen en schoenen. Ook in de landarbeid en de administratie, bij de spoorwegen, als trambestuurster, buschauffeur of postbode... namen vrouwen de taak van de mannen over. In alle oorlogvoerende landen werden de levensomstandigheden in de loop van de oorlog harder. Voedsel werd duur en schaars. Mannen, maar vooral vrouwen leerden leven met rantsoenering en urenlang aanschuiven om de schaarse levensmiddelen te bemachtigen.¹³ De Belgische vluchtelingen, ook de vrouwen, werden in de mate van het mogelijke ingeschakeld in de geallieerde oorlogsinspanning. De Belgische regering, die in de Franse havenstad Le Havre verbleef, zette vrouwen aan het

werk in de munitiefabrieken van het leger. In Groot-Brittannië werden vrouwen niet alleen ingezet in naaiateliers en in de verpleging, zij werkten ook voor de oorlogs- en metaalindustrie, vooral in fabrieken die door gevluchte Belgische ingenieurs waren opgericht.¹⁴

Harde tijden in het bezette België

De situatie in het bezette België verschilde ingrijpend van deze in andere oorlogvoerende landen. De industrie, met uitzondering van de steenkoolmijnen die gedeeltelijk voor de Duitse export werkten, lag vanaf 1915 grotendeels plat.¹⁵ De sociale gevolgen waren dramatisch: de gezinnen van de talrijke werklozen verloren hun inkomen en waren niet langer in staat om het allernoodzakelijkste te kopen. Het dagelijks leven werd beheerst door de strijd om te overleven. Door het wegvallen van de voedselinvoer en de Duitse opeisingen vormde de voedselschaarste sinds het begin van de oorlog het nijpendste probleem. In de meeste grote steden werden spontaan hulpcomités gevormd, die eind oktober gegroepeerd werden in het Nationaal Hulp- en Voedingscomité (NHVK). Emile Francqui, topman van de Société Générale en de drijvende kracht achter het NHVK, slaagde er via zijn internationale contacten in om de voedselimport

terug op gang te krijgen. Onder impuls van Francqui en de latere Amerikaanse president Herbert Hoover werd een 'Commission for Relief in Belgium' opgericht, die levensmiddelen aankocht in de VS en overbracht naar Europa. Via een uitgebreid netwerk van provinciale en lokale comités regelde het NHVK de distributie in België zelf. Dankzij de voedselimport werd een regelrechte catastrofe vermeden, maar toch werden na verloop van tijd alle sociale lagen getroffen door armoede en honger. Vooral tijdens de laatste twee oorlogsjaren waren de dagelijkse levensomstandigheden bijzonder zwaar. Het bezettingsregime verhardde nog en het land werd genadeloos leeggeplunderd. De Duitse opeisingen, de woekerprijzen op de zwarte markt en het hamsteren leidden tot een spectaculaire stijging van de voedselprijzen. Ook de koopkracht van meer begoeden en van diegenen, die nog een inkomen hadden, ging voelbaar achteruit. Deze toestand had uiteraard grote gevolgen voor de dagelijkse leefomstandigheden van de Belgische vrouwen. De echtgenotes van de frontsoldaten, die hun man als hoofd van het gezin vervingen, leerden in moeilijke omstandigheden op eigen benen staan. Vrouwen van werklozen en behoeftigen probeerden met de moed der wanhoop hun gezin in leven te houden.

Zij zochten een bijverdienste als haarkapster of poetsvrouw.

Zij leenden geld bij familie of vrienden, of bedelden desnoods op straat.

De vrees voor honger was bestendig aanwezig en domineerde de meeste gesprekken.

Kookboekjes met 'oorlogsrecepten', op basis van vervangproducten, vonden een gretige afname. Duizenden mensen spitten hun tuintje om of plantten aardappelen in de openbare parken. De rijen voor de soepkantines werden steeds langer. Eind 1916

schoven meer dan een half miljoen mensen aan, zes maanden later werden meer dan drie miljoen mensen door de soepkeukens gevoed.¹⁶

Tijdens de oorlog werd het stil aan het feministisch front. De feministische verenigingen schortten hun werking op en wijdden zich aan de hulpverlening.

Vrouwen uit alle sociale lagen engageerden zich in liefdadigheidsorganisaties. Volksvrouwen bereidden dagelijks goedkope maaltijden of werkten in soepkeukens. Dames uit adel en burgerij legden zich, net als voor de oorlog, toe op het inzamelen van geld en het organiseren van liefdadigheidsacties. Van in het begin van de oorlog boden vele vrijwilligsters zich aan als verpleegster. Zij verzorgden de soldaten aan het front of werkten in hospitalen en herstelcentra achter de frontlijnen. Vrouwen waren ook actief in het ongewapend verzet: zij

verzamelden inlichtingen, verspreidden clandestiene pers en soldatenbrieven en hielpen Belgische vrijwilligers naar het IJzerfront.

Deze activiteiten waren niet zonder gevaar. Honderden vrouwen werden voor spionage veroordeeld tot dwangarbeid. Elf vrouwen, van wie Gabrielle Petit en de Britse verpleegster Edith Cavell de bekendste zijn, werden terechtgesteld.

De balans na de oorlog

"Zonder de vrouwen hadden we de oorlog niet kunnen winnen" riep de Amerikaanse president Woodrow Wilson uit in 1918.

Maar werden zij ook voor hun inzet beloond? Bij het beantwoorden van deze vraag moet men een onderscheid maken tussen België en de andere oorlogvoerende landen.

In landen als Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Frankrijk werden de meeste gehuwde vrouwen, die tijdens de oorlog het werk van mannen hadden overgenomen, onmiddellijk na de wapenstilstand zonder pardon teruggestuurd naar het huishouden en de kinderen. Alleen oorlogsweduwen en -wezen mochten in een aantal landen aan het werk blijven.

Op politiek gebied was de balans iets positiever. Tijdens de oorlog hadden vrouwen al stemrecht gekregen in neutrale landen zoals

Denemarken en Nederland. Na de oorlog gebeurde dit in Duitsland, de Verenigde Staten, Oostenrijk, Hongarije, Tsjechoslowakije, Polen en de Baltische republieken. In Groot-Brittannië duurde het tot 1928 vooraleer alle vrouwen vanaf de leeftijd van 21 over volwaardige politieke rechten beschikten. Maar het verwerven van stemrecht betekende uiteraard niet dat de vrouwen actiever betrokken werden bij het politieke proces of een vooraanstaande politieke rol gingen spelen. In België moesten de vrouwen het na de oorlog stellen met stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen. Alleen vrouwen die voor verzetsdaden opgepakt waren, moeders van gesneuvelde en oorlogsweduwen die niet hertrouwd waren, kregen volwaardig stemrecht. Net als in Frankrijk en Italië, twee andere landen met sterke politieke tradities en uitgesproken levensbeschouwelijke tegenstellingen, zou het nog tot na de Tweede Wereldoorlog duren vooraleer vrouwen volwaardige politieke rechten kregen. Over het antwoord op de vraag of de ervaringen tijdens de oorlog de emancipatie in de hand werkte zijn de meningen verdeeld. In *A Century of Women. The History of Women in Britain and the United States* (1997) komt Sheila Rowbotham niet verder dan de vaststelling dat het beeld na de oorlog zeer verwarrend was,

"(a) confusing picture of advances and setbacks".

Françoise Thébaud (*Geschiedenis van de vrouw in de 20e eeuw*, 1992) meent dat beide wereldoorlogen overwegend negatief waren voor de positie van vrouwen en het traditionele beeld van de moeder en de huisvrouw alleen maar versterkten.

Het is opvallend dat het oordeel van de betrokken vrouwen en dat van latere onderzoekers aanzienlijk verschilt. Men kan zich daarbij niet van de indruk ontdoen dat sommige onderzoekers zich maar moeilijk kunnen inleven in de wereld van de vrouwen tijdens de oorlog, en hun ervaringen vooral vanuit de huidige situatie evalueren. Uit onderzoek, uitgevoerd in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland, blijkt immers dat veel vrouwen hun werk tijdens de oorlog als bevrijdend ervaarden en trots waren op hun aandeel in de oorlogsinspanning. Het onderzoeksproject van het Britse Imperial War Museum droeg trouwens de veelzeggende titel "Out of the Cage". Heel wat vrouwen werden zich bewust van hun capaciteiten en waardeerden hun nieuwe financiële onafhankelijkheid. Voor meisjes uit de hogere- en middenklasse, die al vertrouwd waren met liefdadigheidswerk, was de oorlog een zeer actieve periode, die de klassieke klassenverschillen en burgerlijke regels ondermijnde.

Over de Belgische situatie laten Karen Celis en Anne Godfroid zich in het boek *Vrouwen en oorlog, 16de-20ste eeuw* (1997) zeer voorzichtig uit. Zij beklemtonen dat de specifieke oorlogssituatie in eigen land zeker niet bevorderlijk was voor de verbetering van de maatschappelijke situatie van de vrouwen. De inzet in verpleging en liefdadigheid, en de dagelijkse strijd om te overleven, behoorden tot het traditionele 'vrouwelijke' domein en werden maar matig gewaardeerd. Celis en Godfroid besluiten dat vrouwen tijdens de oorlog een beter inzicht kregen in hun eigen capaciteiten, maar de resultaten hiervan werden pas op termijn zichtbaar. Denise De Weerdt gaat nog verder en meent dat de vooruitgang na de oorlog, ondanks de aanzienlijke inzet van de vrouwen, bijzonder pover was.¹⁷

3. TERUG NAAR DE HAARD EN DE KINDEREN

"De spaarzame vrouw die met den eerbied voor de werkkraft en de inspanning van haar man het loon dat hij thuisbrengt beheerscht, legt op haar thuis de stempel van haar meerwaarde tegenover de ijdele, wispelturige die geen zedelijk zelfverweer heeft".

(Juffrouw De Coster, algemeen secretaris van de Christelijke Arbeidersvrouwen, tijdens de

26e Vlaamse Sociale Week in 1939).

Na afloop van de oorlog werd in verschillende landen geprobeerd om het 'normale' gezinsleven in ere te herstellen. De man moest zijn rol van kostwinner terug opnemen, de vrouw legde zich toe op het huishouden. Aangezien veel gezinnen het inkomen van de vrouwen nog altijd nodig hadden, keerden velen terug naar hun vooroorlogse, slecht(er) betaalde baan als textielarbeidster, wasvrouw, dienstmeid of klermaakster. In Groot-Brittannië werden werkloze vrouwen in de populaire pers geculpabiliseerd omdat zij "op kosten van de staat" leefden. Vrouwen, die een baan als huishoudster of dienstmeid weigerden, konden geen aanspraak maken op werkloosheidsvergoeding. Ook kantoorfuncties, waar mannen in normale omstandigheden niet veel voor voelden, werden voorbehouden voor werkloze oorlogsinvalides.

Het verzet tegen elke wijziging in het rollenpatroon kwam nog op een andere manier tot uiting: vrouwen werden hoofdzakelijk toegelaten in typisch 'vrouwelijke' beroepen, die verenigbaar waren met hun vrouwelijke 'natuur'. Teruggekeerde veteranen vreesden dat de vrouwen tijdens de oorlog te zelfstandig waren geworden.

De populaire media en de reclame propageerden het ideaalbeeld,

waaraan vrouwen moesten voldoen. Vooral de Amerikaanse filmindustrie, die de Europese bioscopen in de jaren twintig domineerde, hield het publiek het beeld van een nagenoeg perfecte echtgenote en moeder voor.

Ook België ontsnapte niet aan deze reactie. Mannen die terugkeerden van het front of uit de Duitse werkkampen werden geconfronteerd met een echtgenote, die veel zelfstandiger geworden was en ervaarden dit soms als een bedreiging.

Het was tijd om deze vrouwen terug op het rechte pad te brengen. Tijdens de onmiddellijke naoorlog werd de 'geëmancipeerde' vrouw herhaaldelijk aangevalen. De zorgzame huismoeder daarentegen, die haar man verweende en haar kinderen voorbeeldig opvoedde, werd met lof overladen. Door de langzaam stijgende welvaart en de sociale druk werden gehuwde vrouwen er toe aangezet om, als de welstand van het gezin groot genoeg was, thuis te blijven. Van socialistische zijde werd gepleit voor een toereikend mannenloon, zodat arbeidervrouwen niet langer buitenshuis moesten werken om rond te komen. Alleen de communistische beweging verdedigde de gelijke rechten van man en vrouw.¹⁸

Tijdens de jaren twintig liep in België de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen in landbouw en industrie terug.

Het personeel van de Gentse textielabriek Baertsoen-Buyse in 1935. In de tussenoorlogse periode was de textiel- en kledingnijverheid nog altijd de belangrijkste werkverschaffer voor vrouwen.

(verzameling MIAT, Gent)

De huisarbeid moest het definitief afleggen tegen de gemechaniseerde arbeid. Het 'gaan dienen', dat vanwege het gebrek aan privacy en sociale bescherming nooit erg attractief was geweest, verloor verder aan aantrekkingskracht. Naast de textielsector, stelden ook de huiden- en vellenbewerking, de voeding, de tabak en de ceramische nijverheid veel vrouwen te werk. Alleen in de tertiaire sector, als winkelbediende of winkelierster, als kantoorbediende, bij banken, in de openbare sector of als verpleegster, wisten vrouwen zich enigzins te handhaven.

De vooruitgang inzake onderwijs en opleiding verruimden op termijn ook de beroepsmogelijkheden van vrouwen. In vergelijking met andere beroepen bood het onderwijs nog andere voordelen: de invoering van gelijke weddebarema's voor mannen en vrouwen betekende de eerste officiële stap naar de toepassing van het principe "gelijk loon voor gelijk werk". De universiteit van Leuven liet in 1920 vrouwelijke studenten toe. Vanaf 1925 werd volwaardig hoger middelbaar onderwijs ingericht voor meisjes, maar verder studeren was een voorrecht voor een zeer kleine groep.

De meeste meisjes gingen naar de huishoudschool, waar zij gevormd werden tot spaarzame, ordelijke en vooruitziende huismouders.¹⁹ In de VS vormden vrouwen tussen 1910 en 1940 nagenoeg een kwart van de beroepsbevolking. In Groot-Brittannië schommelden de cijfers in dezelfde periode rond 28.5%. Twee derde van de vrouwen, die in de tussenoorlogse periode in Frankrijk een beroep uitoefende, had een gezin. Zowel in Frankrijk als in Groot-Brittannië bleef de textiel- en kledingindustrie de belangrijkste werkver-

schaffer voor vrouwen. De belangrijkste verworvenheid in de jaren twintig lijkt een grotere vrijheid in het alledaagse leven, in gedrag en beweging. Het uiterlijk van de vrouwen veranderde ingrijpend. Zij werden bevrijd van de onhandige kledij uit de Belle Epoque. Ontwerpsters zoals Coco Chanel maakten van de schaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruik om praktische creaties te lanceren, die ook na 1918 het modebeeld bepaalden. 'La garçonne', slank, jongensachtig en schijnbaar nonconformistisch, werd de

modieuze trendsetter van de jaren twintig. Maar ook 'gewone' vrouwen konden zich letterlijk vrijer bewegen en deden meer aan sport. In 1928 besliste het IOC dat vrouwen voortaan mochten deelnemen aan de Olympische Spelen.²⁰ Op het gebied van de politieke en burgerlijke rechten verschilde de situatie aanzienlijk van land tot land. De Angelsaksische landen en Duitsland namen zoals gezegd het voortouw inzake stemrecht. In landen als Frankrijk, Italië en België duurde de strijd voor gelijke politieke rechten tot na de Tweede Wereldoorlog. In eigen land was de situatie op parlementair niveau ronduit absurd: vrouwen hadden geen stemrecht, maar konden wel als senator of kamerlid zetelen. Marie Spaak-Janson, de dochter van de Brusselse liberale voorman Paul Janson en de moeder van de latere minister van Buitenlandse Zaken Paul-Henri Spaak, werd in 1921 de eerste vrouwelijke gecoöpteerde senator voor de BWP. Haar partijgenote Lucie Dejardin werd in 1929 als eerste vrouw rechtstreeks verkozen. Maar in de praktijk maakten deze vrouwen het verschil niet en gaven zij absolute voorrang aan de partijbelangen. Marie Spaak presteerde het zelfs om in 1929 tegen de invoering van vrouwenkiesrecht te stemmen.²¹ Het "neutrale" feminisme had moeite om te overleven en de vrou-

wenorganisaties raakten volledig verzuimd. Aan katholieke zijde werd het net van vrouwenverenigingen, volgens het principe van de standenorganisaties, verder uitgebouwd. Zij telden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog 350.000 leden.

4. VROUWENARBEID IN TIJDEN VAN CRISIS EN WERKLOOSHEID

"Vrouwenarbeid doet de werkloosheid stijgen en schaadt de familie"
(Kop van een artikel in een Franse krant van 5 november 1931)

De economische crisis van de jaren 1929-1935 was de zwaarste depressie sinds het begin van de industrialisatie. Zij begon met de ineenstorting van de beurs van New York op 24 oktober 1929 en sleepte aan tot het midden van de jaren dertig aan. De gevolgen van de crisis laten zich maar zeer gedeeltelijk in cijfers uitdrukken, achter ieder cijfer gaat immers een zeer concrete sociale en maatschappelijke realiteit schuil. De economische activiteit in de Verenigde Staten en in Europa ging in de jaren 1929-1934 sterk achteruit. In de States viel de industriële productie in de periode 1929-1933 met één derde terug, en het BNP bijna tot de helft. In Europa verschilde de impact van de crisis van land tot land.

In België werd de crisis voorgoed voelbaar vanaf eind 1930. De sociale gevolgen waren zeer groot: lonen, werkgelegenheid en koopkracht daalden. De werkloosheid liet zich vooral voelen in de industriële en verstedelijkte centra. Een sociaal vangnet bestond nauwelijks in West-Europa en al helemaal niet in de VS. Het gemiddeld levensniveau ging sterk achteruit: zo leefde in België 8% van de arbeidersgezinnen in 1932 beneden de armoedegrens. De politieke gevolgen van de crisis reikten bijzonder ver. De aanslepende economische moeilijkheden leidden tot een groot wantrouwen jegens het bestaande politieke en economische systeem, dat niet in staat bleek de problemen krachtadig aan te pakken. De parlementaire democratieën gingen in sommige Europese landen roemloos ten onder, met als bekendste voorbeeld Duitsland, waar Adolf Hitler op 30 januari 1933 Rijkskanselier werd. In andere landen wankelden de democratische instellingen, zoals in België bij de verkiezingen van mei 1936, die spectaculaire winst opleverden voor het Vlaamsch Nationaal Verbond en vooral voor Rex van Léon Degrelle. Alleen in de VS en in Groot-Brittannië bleef de parlementaire democratie zonder veel kleerscheuren overeind. Vrouwen konden op een dubbele manier slachtoffer worden van de crisis. Zij werden zelf werkloos of zagen hun inkomen verminderen.

Hun echtgenoot en/of hun kinderen verloren hun baan, waardoor het gezinsinkomen gevoelig daalde. Het recht op arbeid van met name gehuwde vrouwen werd nog meer dan anders in vraag gesteld. Dat een werkende gehuwde vrouw de plaats innam van een werkloze man, daar bestond nauwelijks discussie over. In verschillende landen werden maatregelen overwogen om vrouwen uit de arbeidsmarkt te stoten, maar de praktijk bleek veel dubbelzinniger.

Het is een taai mythe dat het vrouwelijk aandeel op de arbeidsmarkt tijdens de crisisjaren gevoelig daalde. In feite ging het aantal werkende vrouwen niet noemenswaardig achteruit, wat meteen kan verklaren waarom van verschillende zijden de aanval tegen de arbeid van de gehuwde vrouw werd ingezet.

Vooraf in de particuliere sector, waar de overheid maar weinig greep op had, veranderde er niet zo veel. Niet alleen hadden veel gezinnen het loon van de vrouwen broodnodig, de werkgevers zagen niet graag af van de goedkope vrouwenarbeid.²²

14

De crisis in België

In België bereikte de conjunctuur een dieptepunt in 1932-1934. Het precieze aantal werklozen is bijzonder moeilijk te schatten, aangezien inschrijving in de werkloosheidsverzekering niet verplicht was.

Onderwijs voor de vrouw zagen sommigen graag beperkt tot de huishoudelijke taken waarop de reclame gretig inspeelde.

(verzameling MIAT, Gent)

In de jaren dertig werd de markt overspoeld door producten met eenvoudige handleidingen die het voor de vrouw-aan-de-haard 'gemakkelijker' moesten maken...

(verzameling MIAT, Gent)

SOLEIL

Gebruiksaanwijzing voor het witgoed

De vereachte hoeveelheid SOLEIL-poeder in een kom door in een pakk. is voldoende voor 2 1/2 tot 3 litters waswater.

Koud water met kleine hoeveelheden bijzetten. Goed roeren om een glad papje te vormen.

Deze koud water bijzetten om een merkachtige vloeistof te bekomen.

Deze oplossing in een koud koud water gieten. Goed roeren om er het wit linnen in te doen.

Daarna alles laten koken gedurende 20 tot 25 minuten, of nu en dan in roerend.

SOLEIL is een LEVER product
Gewaarborgd zonder chloor

Weg dit papier niet op den weg, het kan nog gebruikt worden.

ZEEPPEDRIJEN GEBROEDERS LEVER, FORST-BRUSSEL

Het aantal ingeschreven werklozen, dat in mei 1929 amper 2.380 bedroeg, overschreed begin 1932 de kaap van de 300.000.

De regeringen in de jaren 1931-1934, alle roomsblauwe coalities, voerden een strenge deflatiepolitiek, waarbij het behoud van het budgetair evenwicht prioriteit kreeg.

Een verhoging van de belastingen ging gepaard met een zware druk op de lonen en besparingen op salarissen van overheidsambtenaren, pensioenen en uitkeringen. Deze maatregelen botsten op groeiend verzet bij de bevolking, vooral omdat tastbare resultaten uitbleven.

In deze omstandigheden was de verleiding zeer groot om de loonarbeid van gehuwde vrouwen, die voor verschillende organisaties en strekkingen nog altijd een 'probleem' vormde, aan te pakken. Kon het verwijderen van een aantal gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt geen gedeeltelijke 'oplossing' bieden voor de mannelijke werkloosheid?

De standpunten van de organisaties van werkgevers en werknemers inzake vrouwenarbeid waren sinds het begin van de eeuw maar weinig veranderd. De christelijke arbeiders- en vrouwenbeweging was er niet tegen dat buitenhuisarbeid voor gehuwde vrouwen beperkt of zelfs verboden werd. De katholieke werkgevers zaten in een lastiger positie, want zij wilden de goedkope

vrouwenarbeid niet verliezen.

Hun stellingname komt de hedendaagse lezer bekend voor: de katholieke patroons meenden dat, om de concurrentiepositie van de Belgische industrie te vrijwaren, dit probleem op 'internationaal niveau' moest geregeld worden.²³

De overkoepelende patroonsorganisatie, het Comité Central Industriel, sloot zich bij dit standpunt aan. Daarnaast wees het katholiek patronaat, in de beste paternalistische traditie, op het belang van de huisvrouw voor de beperking van de gezinsuitgaven.

Thuisblijvende vrouwen kwamen niet alleen veel minder in de verleiding om geld uit te geven aan kledij, make-up en andere frivoliteiten. Zij konden zich toeleggen op het produceren van "(des) ressources matérielles importantes, sous la forme de vivres sains et reconstituants", wat hun toeliet met een klein budget rond te komen. Of zoals de 'Bulletin Social des Industriels', het blad van de katholieke patroons, het kernachtig samenvatte: "Le travail de la femme au foyer (rendra) inutiles bien des achats faits au dehors".²⁴

De socialistische vakbond herhaalde zijn bekende standpunt dat het loon van de man voldoende moest zijn om zijn gezin te onderhouden. Maar dit betekende niet dat het gehuwde vrouwen onmogelijk moest gemaakt worden om een supplementair inkomen te verwerven.

De eerste 'crisisregeringen', onder leiding van de conservatieve katholieken Henri Jaspar (tot mei 1931) en Jules Renkin (juni 1931-oktober 1932) schrokken er duidelijk voor terug om loonarbeid van gehuwde vrouwen brutaal te verbieden. In een eerste fase probeerden zij deze arbeid te ontmoedigen door ingrepen in de sociale zekerheid, met name inzake werkloosheidsvergoedingen en kinderbijlagen.

Begin 1931 werd, overigens zonder concreet resultaat, een wetsvoorstel ingediend om de schoolplicht voor jonge meisjes te verlengen, lees, hen van de arbeidsmarkt weg te houden.

De regering van veteraan Charles de Broqueville (oktober 1932-november 1934) regeerde met bijzondere machten en trad, onder invloed van de verdere verslechtering van de economische toestand, kordater op.

In 1933 werd het loon van een vrouwelijke staatsambtenaar, die getrouwd was met een andere ambtenaar, met 25% verlaagd. Getrouwde vrouwen, die volledig werkloos werden, hadden niet langer recht op een werkloosheidsuitkering. De sociale gevolgen van deze maatregel waren bijzonder zwaar, daar werkloze vrouwelijke gezinshoofden hun karige inkomen verloren. In 1934 kondigde de overheid een aanwingsstop aan voor vrouwen in openbare diensten.

Alle staatsbetrokkingen, ook deze van steno- en dactylograaf, werden voorbehouden voor mannen.

Begin 1934 won de idee veld om door directe ingrepen de arbeid van gehuwde vrouwen te verminderen.

Pater Georges Rutten, senator en algemeen secretaris van het Algemeen Christelijk Vakverbond, diende met twee collega-senatoren een wetsvoorstel in "tot beperking van den arbeid der gehuwde vrouw in de fabrieken, in werkplaatsen, op de werven en in de kantoren".

Maar dit voorstel klonk radicaler dan het eigenlijk was: het voorzag talrijke uitzonderingen, waardoor de verschuivingen op de arbeidsmarkt beperkt zouden blijven.

Rutten zelf was van oordeel dat een onmiddellijke invoering de economie te zeer zou schaden. Zijn wetsvoorstel wilde vooral een klimaat bevorderen, waarbij arbeid van gehuwde vrouwen teruggedrongen werd en zij terugkeerden naar de haard.

Het wetsvoorstel werd niet aangenomen, maar sommige regeringsmaatregelen lagen volledig in de lijn van Ruttens voorstel.

In 1934 besliste de regering "alle maatregelen (te) nemen om aan de onvrijwillige werklozen arbeid te bezorgen en om hun vakwederopleiding te verzekeren". Minister van Arbeid en Sociale Voorzorg Philip Van Isacker kreeg de bevoegdheid om "voor

elk bedrijf het percentage vast te stellen van de gehuwde en ongehuwde arbeidsters" en de gehuwde werkneemsters door werkloze mannen te vervangen. Deze voorstellen lokten van bij hun bekendmaking groot verzet uit, zowel bij de niet-katholieke vrouwenorganisaties als bij de werkgevers. Het vrouwelijk verzet werd geleid door 'La Porte Ouverte', de in 1929 gestichte Belgische afdeling van 'Open Door International'.

Deze organisatie had als doel de economische emancipatie van de werkende vrouw te bevorderen.

In 1934 begon initiatiefneemster Louise De Craene-Van Duuren met de uitgave van een tijdschrift, dat de veelbetekenende titel *La Travailleuse Traquée* meekreeg.

Eind 1934 had een grote protestmanifestatie plaats, die ook de steun kreeg van de socialistische en communistische (vrouwen) organisaties. De regering, intussen geleid door Georges Theunis, ging onverstoord verder. Begin 1935 werd de vergoeding van werklozen, van wie de vrouw een bezoldigde baan had, verminderd met 25% van het door zijn echtgenote gewonnen loon. Ook de weddes van vrouwelijk onderwijzend - en overheidspersoneel werden verminderd. Slechts één maatregel werd een beetje versoepeld: werkloze vrouwen, die ook gezinshoofd waren, mochten zich opnieuw

laten inschrijven bij een werklozenkas.

In maart 1935 vormde Paul Van Zeeland, vice-gouverneur van de Nationale Bank, een regering "van nationale unie", samengesteld uit katholieken, liberalen en socialisten. De bewindsploeg, met als opvallendste nieuwkomer de socialist Hendrik De Man op het departement van Openbare Werken en Opslorping van de Werkloosheid, voerde een ambitieus herstelbeleid.

Eén van de eerste maatregelen was de installatie van een commissie voor vrouwenarbeid, waarin, naast vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers, ook vier vrouwen zetelden: de onvermijdelijke Maria Baers en de socialistes Georgette Ciselet, Isabelle Blume en Jeanne-Emile Vanderfelde.

Van in het begin pleitte de commissie met succes voor de opheffing van de maatregelen, die vrouwenarbeid beperkten. De beperkende maatregelen werden geleidelijk ingetrokken. De hervatting van de economische activiteit in 1936 ging gepaard met een duidelijke toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen.²⁵

De houding tegenover vrouwenarbeid in Groot-Brittannië en de VS tijdens de crisisjaren was enigszins vergelijkbaar met België. Volgens een Gallup-opiniepeiling van 1936 meende 82 % van de ondervraagde Amerikanen dat echtgenotes van werkende

mannen geen recht hadden op een baan. In Groot-Brittannië was vrouwenwerkloosheid gedeeltelijk onzichtbaar in de officiële cijfers. Aangezien werkloze vrouwen toch geen recht hadden op een vergoeding, lieten zij zich er ook niet tegen verzekeren.²⁶

Italië en Duitsland

Ook de doorbraak van fascisme en nazisme betekende een terugval voor de situatie van de vrouwen. Het sekseverschil stond, althans in theorie, centraal in het extreem-rechtse discours: "De man wordt soldaat, de vrouw wordt moeder". Zowel in Italië als in Duitsland nam de cultus van het moederschap een centrale plaats in de officiële propaganda in.

In nazi-Duitsland werd de emancipatie van de vrouw veroordeeld als een uiting van verderfelijke joodse invloed.

Vrouwen hoorden thuis aan de haard en hadden als belangrijkste taak zo veel mogelijk kinderen op de wereld te zetten. Maar in de praktijk was er een groot verschil tussen retoriek en realiteit. In Italië was het fascistisch regime zo realistisch om te erkennen dat werkende vrouwen dit veelal deden uit bittere financiële noodzaak. Nagenoeg 25% van de vrouwen, die qua leeftijd voor werk in aanmerking kwamen, hadden in 1936 een baan. In feite was de fascistische 'visie' op vrouwenarbeid intern bijzonder tegenstrijdig.

Het fascistische werkgelegenheidsbeleid, voor zover er van een 'beleid' sprake was, was dan ook weinig coherent. Het regime wilde enerzijds tegemoet komen aan de vraag van de industrie naar goedkope krachten, en deze waren vooral te vinden bij het vrouwelijke reserveleger. Anderzijds wilde men de arbeidsmarkt bij voorkeur reserveren voor mannelijke gezinshoofden. Dit alles leidde tot een situatie, waarin getolereerd werd dat vrouwen betaalde arbeid verrichten, maar tegen veel slechtere voorwaarden dan hun mannelijke collega's.²⁷ In nazi-Duitsland leken de maatregelen, die

tussen 1933 en 1936 getroffen werden, op het eerste gezicht veel harder dan in Italië. Na 1933 werden gehuwde vrouwelijke ambtenaren ontslagen. De vrije beroepen werden één na één voor vrouwen verboden. Maar deze maatregelen werden na 1936 afgezwakt. Het enige blijvende resultaat van deze politiek betrof de joodse vrouwen: zij werden, net als de joodse mannen, volledig uitgesloten. De houding van de nazi's tegenover vrouwenarbeid was evenmin zonder tegenstrijdigheden. Tijdens de opeenvolgende verkiezingscampagnes in de

jaren 1930-1932 probeerden de nazi's ook de vrouwelijke kiezers voor zich te winnen. Zij spanden zich in om de beweringen van hun tegenstanders, als wilden zij vrouwen met harde hand van de arbeidsmarkt verwijderen, te weerleggen. Dit had voor gevolg dat zij werk beloofden aan alleenstaande vrouwen en weduwen, maar moeders met kinderen verzekerden dat zij thuis konden blijven. In de particuliere sector veranderde er, alle luidruchtige propagandaten spijt, niet zo veel. Het aantal buitenhuiswerkende vrouwen steeg in Duitsland

tussen 1933 en 1939, van 11,5 miljoen (36% van de beroepsbevolking) tot 12,8 miljoen (37% op het grondgebied van 1937). Door de naderende oorlog en de volledige overschakeling naar een oorlogseconomie werden vrouwen, ook gehuwde vrouwen, op steeds grotere schaal ingezet in de wapenindustrie. In 1944 werkten er in Duitsland, met inbegrip van Oostenrijk, 14,9 miljoen vrouwen buitenshuis. Dit cijfer kwam overeen met 53% van de burgerlijke beroepsbevolking, en ruim de helft van alle Duitse vrouwen tussen vijftien en zestig jaar.²⁸

Kamp van Breendonk, oktober 1944. Families van dode politieke gevangenen schuiven aan bij de executiepalen.

(Legermuseum, Brussel,)

5. DE TWEEDE WERELDOORLOG

"When the silly war is over, oh how happy I shall be/ When I get my civvy clothes on, no more Land Army for me/ No more digging up potatoes, no more threshing out the corn/ We will make that bossy foreman regret the day he was born" (Lied van Britse vrijwilligsters, tewerkgesteld in de landbouw)

Op 10 mei 1940 werd België, samen met Frankrijk, Nederland en Luxemburg, aangevallen door Duitsland. Met de gruwelen van 1914 nog in het achterhoofd sloegen twee miljoen Belgen op de vlucht naar Frankrijk. Door de snelle Duitse opmars verliep de vlucht in de grootste verwarring, en vluchtelingenkolonnes werden genadeloos beschoten of gebombardeerd. Op 28 mei capituleerde Leopold III. Drie weken later, op 17 juni, gaf het Frankrijk van maarschalk Philippe Pétain de strijd op. Eind september waren de meeste Belgische vluchtelingen terug thuis, maar voor velen onder hen was de vlucht een zeer ontreddende ervaring.²⁹

Vijftien- tot twintigduizend Belgen brachten de oorlog door in Groot-Brittannië. Het leven in ballingschap werd door de verschillende generaties en sociale groepen op uiteenlopende wijze ervaren.

De Britse overheid moedigde gevluichte

vrouwen aan om een baan te nemen en de oorlogsinspanning te steunen. Eind 1941 voerde Londen de dienstplicht in voor vrouwen tussen twintig en dertig.

Ook de Belgische vrouwen waren er aan onderworpen. Sommige vrouwen hadden al onmiddellijk na hun aankomst in Engeland een betaalde job gezocht. Aangetrokken door de hoge lonen kwamen zij in de wapenindustrie terecht. Andere vrouwen engageerden zich in de Britse en Belgische gezondheidsdiensten. Enkele meisjes namen dienst in het Britse leger, met name in de 'Women Auxiliary Air Force' (WAAF).³⁰

Overleven in bezet België, bis

In België en de andere bezette landen werd het dagelijkse leven, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog, beheerst door de strijd om te overleven. De hele bevolking werd geconfronteerd met een hard bezettingsregime, maar het waren vooral de vrouwen, die de gevolgen van voedselschaarste en rantsoenering ondervonden. Zij moesten beroep doen op al hun vindingrijkheid om hun huishouden overeind te houden. Vooral tijdens de eerste twee oorlogsjaren stegen de voedselprijzen zeer snel. In mei 1940 waren vele winkels leeg: levensmiddelen werden opgepot of achtergehouden door de kruideniers. Ook het

economisch beleid van de Duitse bezetter joeg de prijzen omhoog en werkte de zwarte markt in de hand. Het logge distributieapparaat liep al snel vast en de rantsoenen waren niet voldoende.

Opnieuw spitten vele Belgen hun tuintje of een park om en plantten er aardappelen. Waardvolle spullen, rantsoenzegels of steenkool werden verkocht. Er werd op grote schaal gesmokkeld, en varkens werden in het zwart vetgemest en geslacht. De bezetter en zijn Belgische medestanders werden, waar mogelijk, misleid.

Na twee jaar werd de voedseldistributie wat versoepeld, maar het leven bleef moeilijk.³¹

In België was de economische toestand veel minder dramatisch dan tijdens de Eerste Wereldoorlog. De productie werd snel hervat en, in het kader van de Galopin-doctrine, grotendeels ingeschakeld in de Duitse oorlogsvoering.³²

Voor de werkende vrouwen veranderde er niet zoveel. Zij bleven aan de slag daar waar ze ook voor 1940 werkten: in de landbouw, in de fabriek, op kantoor en in het huishouden. Sommige vrouwen zagen zich verplicht om de plaats van hun man, die krijgsgevangen, opgeëist of ondergedoken was, in te nemen en zelf voor een inkomen te zorgen. Van de vrouwen, die vrijwillig gingen werken in Duitsland, deden de meeste dit om financiële redenen.

De praktische school van de Kristelijke Arbeidersvrouwen: poetsles voor huisvrouwen, 1950.
(Kadoc, Leuven)

Andere vertrokken uit sympathie voor Duitsland of ideologische affiniteit met de nazi-ideologie. Aangezien Duitsland kampte met een groot tekort aan arbeidskrachten, werd een hele propaganda-machine op gang gebracht om mannen en vrouwen te overhalen voor Duitsland te werken.

In 1942 legde de bezetter de verplichte tewerkstelling, ook voor vrouwen, op in België en Noord-Frankrijk, en later in Duitsland. In België werden bijna 30.000 vrouwen verplicht tewerkgesteld als huishoudster, in de metaalindustrie, in de

textielnijverheid, maar ook in de wapenfabriek van Herstal, die tijdens de oorlog voor Duitsland werkte. Tussen oktober 1942 en maart 1943 werden 8.719 vrouwen in Duitsland geplaatst. De verplichte tewerkstelling in Duitsland lokte veel protest uit en werd op allerlei manieren gesaboteerd. Zo raadde de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd in Namen de meisjes aan om voor het medisch onderzoek veel koffie te drinken, zodat ze hartkloppingen kregen. Van officiële zijde, met name vanwege kardinaal Van Roey en Maria Baers, werd er onderhandeld om de opeisin-

gen van vrouwen af te schaffen. In maart 1943 haalden zij gedeeltelijk hun slag thuis: aan de verplichte tewerkstelling van vrouwen in Duitsland kwam, met uitzondering van de meiden, een einde. In België bleef de verplichte tewerkstelling bestaan.³³

De extreem-rechtse paradox

Aan de basis van de extreem-rechtse vrouwenbewegingen ligt een opvallende tegenstelling tussen het persoonlijke en het politieke. De extreem-rechtse bewegingen hielden hardnekkig vol dat

vrouwen aan de haard thuishoorden, maar anderzijds lieten zij toe dat vrouwen zich politiek engageerden. Waarom traden vrouwen toe tot dergelijke bewegingen? Familiale invloeden, propaganda, politieke overtuiging, geloof in de strijd tegen het communisme, al deze factoren hadden onbetwistbaar een invloed, maar ook materiële voordelen, ambitie en opportunisme speelden mee. Meer dan 6.000 vrouwen werden na afloop van de oorlog in België veroordeeld voor collaboratie.³⁴ Aan de andere kant van het politieke spectrum waren er ook vrouwen

actief in het georganiseerd verzet. Zij deden dit uit vaderlandsliefde, uit ideologische overtuiging of uit humanitaire overwegingen. Vrouwen maakten ongeveer 20% van het totaal aantal verzetsstrijders uit. Zij zamelden geld, rantsoeneringszegels of levensmiddelen in, werkten als koerierster, tikten en verspreidden sluikladens of hielpen werkweigerders, verzetsstrijders en joden onderduiken. Dat deze activiteiten grote risico's inhielden spreekt voor zich. Niet alle verzetsdaden van vrouwen waren gewelddadig of spectaculair.

Tijdens de eerste oorlogsjaren kleedden vrouwen zich op 21 juli of 11 november in de nationale kleuren of legden zij bloemen neer op de graven van gesneuvelden uit de Eerste Wereldoorlog. 'Boze huismoeders' protesteerden niet alleen tegen de slechte voedselsituatie of de gebrekkelijke ravitaillering, hun protest was ook een uiting van verzet tegen de bezetter.

Tijdens de oorlog stierven honderdduizenden vrouwen in Auschwitz en andere vernietigingskampen. Vanuit België kwamen er 10.010 joodse en zigeunervrouwen terecht, waarvan slechts 426 het overleefden. Nog vele duizenden vrouwen bezweken aan de terreur, de slavenarbeid, de honger en de ontberingen in de werkkampen. Meer dan 11.000 Belgische vrouwen werden naar nazi-

kampen gedeporteerd. Ravensbrück was het enige concentratiekamp dat volledig voor vrouwen bestemd was. Maar vrouwen waren niet alleen slachtoffers van de nazi's. Tussen 1942 en 1945 werden er 3.500 getraind als SS-bewaaksters in de concentratiekampen. Er boden zich heel wat vrijwilligsters aan, die aangelokt werden door de hoge lonen en de goede promotiekansen. Het optreden van de vrouwelijke kampbewaaksters moest in wreedheid niet onderdoen voor dat van de mannen.³⁵

Groot-Brittannië en de Verenigde Staten

In Groot-Brittannië en de Verenigde Staten namen vrouwen, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog, opnieuw massaal het werk van de mannen over.

In 1943 werkten meer dan zeven miljoen Britse vrouwen in de industrie, in het leger of bij de burgerbescherming. Acht miljoen vrouwen bleven in het huishouden. Eén van de opvallendste vernieuwingen, bedoeld om gehuwde vrouwen aan het werk te krijgen, was de introductie van deeltijdse arbeid. In de Verenigde Staten, waar het dagelijkse leven veel minder hard was dan in de bezette landen of in Groot-Brittannië, werden de media op grote schaal ingezet om de vrouwen naar de fabriek te lokken. Vrouwelijke

arbeidsters werden bezongen in populaire liedjes. Zij verwierven zelfs enige glamour, toen actrices als Lucille Ball en Claudette Colbert de rol van arbeidster in de wapenindustrie vertolkten in Hollywoodfilms. Toch was de situatie van de werkende vrouwen tijdens de oorlog zeer dubbelzinnig. Enerzijds kregen vrouwen door de oorlog onverwachte kansen: zij werkten of konden zich bekwamen in traditionele mannenberoepen als lasser, scheepsmonteur en electricien. Zij werden ook aanzienlijk meer betaald dan voor de oorlog, alhoewel zij nog altijd minder verdienden dan hun mannelijke collega's. Ook in het hoger onderwijs kregen vrouwen meer mogelijkheden. Anderzijds werd de vrouwen voortdurend voorgehouden dat hun werk, hoe onmisbaar ook, toch maar van tijdelijke aard was. Veel mannelijke arbeiders reageerden met zeer gemengde gevoelens op de komst van hun nieuwe vrouwelijke collega's. Gaandeweg gingen de werkende vrouwen hun nieuw verworven zelfstandigheid meer appreciëren. Nog in 1942 verklaarde een meerderheid van de Amerikaanse vrouwen dat zij tijdelijk de plaats van de mannen innamen. Zij zagen hun werk niet zozeer als een emanciperende daad, maar meer als een patriottische plicht. Twee jaar later dachten zij er anders over: 85% wilde aan het werk blijven.³⁶

6. KEUKEN, KOOKPOT EN KINDEREN

"Autrefois pour fair' la cour, on parlait d'amour/ Maintenant c'est plus pareil, ça change et ça change/Ah Gudule! Viens m'embrasser/ Et je te donnerai un frigidaire/Un joli scoutaire, un atornivière/Une cuisinière avec un four en verre/Des jolis couverts et des pell's à gâteaux/ Une tourniquette pour fair' la vinaigrette/Un bel aérateur pour manger les odeurs/Des draps qui chauffent/Un pistolet à gauffres/Un avion pour deux/Et nous serons heureux" (Boris Vian, *La complainte du progrès*, 1956).

Met de demobilisatie na de Tweede Wereldoorlog sloeg voor de Amerikaanse vrouwen opnieuw het uur van de waarheid. Achttien miljoen werkende vrouwen moesten hun oorlogsjob opgeven toen de gedemobiliseerde mannen van het front terugkeerden. Net als in 1918 werden zij teruggestuurd naar het huishouden of naar hun vooroorlogse, minder goed betaalde banen. Toch bleven veel vrouwen, of ze nu gehuwd of ongehuwd waren, om financiële redenen verder werken. In 1950 maakten vrouwen 29 % uit van de Amerikaanse arbeidsbevolking, een cijfer dat nauwelijks lager lag dan tijdens de oorlogsjaren. In Groot-Brittannië lag het verlangen naar een beter leven en meer

sociale rechtvaardigheid aan de basis van de verkiezingsoverwinning van Labour in 1945. Maar voor veel vrouwen bleef een beter leven in het sterk verarmde land voorlopig een toekomstdroom. Zij keerden in veel gevallen terug naar, of vonden een andere baan in 'traditionele' vrouwelijke sectoren zoals de katoen-, kunstzijde en nylonindustrie. Ook in de verpleging, de kinderverzorging en het onderwijs werden vrouwen gerecruteerd. In 1948 waren er in Groot-Brittannië 350.000 vrouwen meer opgenomen in de sociale zekerheid dan in 1939. Maar ondanks verschillende campagnes voor gelijk loon voor gelijk werk veranderde er weinig en werd het onderscheid tussen mannen- en vrouwenjobs nog duidelijker.³⁷ Na de oorlog wilden de meeste mensen zo snel mogelijk terugkeren naar normale levensomstandigheden en naar een bestaan, waar plaats was voor persoonlijk geluk. De uitbouw van de welvaartsstaat in de meeste West-Europese landen creëerde niet alleen een sociaal vangnet, maar garandeerde ook de bescherming van de koopkracht van de meerderheid van de bevolking. Na de Tweede Wereldoorlog was de dominantie van het 'kostwinnersmodel' zeer opvallend. Om de oorlogsverliezen te compenseren werd een actieve geboortepolitiek gevoerd die, in combinatie met optimistische toekomstverwachtingen, tussen

1946 en het begin van de jaren zestig leidde tot de 'babyboom'. Achter de hoge geboortecijfers van de eerste jaren van de 'babyboom' ging ook een inhaalbeweging schuil, aangezien er in de jaren dertig en tijdens de oorlog minder getrouwd was en er minder kinderen waren geboren. De jaren vijftig worden doorgaans beschouwd als een saaie en weinig opwindende periode. Een reactie tegen het heersende conformisme kon dan ook niet uitblijven. De doorbraak van de rock 'n' roll en het succes van films als *Rebel Without a Cause* (1955, met James Dean) zijn op hun manier even kenmerkend voor deze periode.

Jaren van restauratie

Men kan zich in ieder geval niet van de indruk ontdoen dat de omschrijving 'jaren van restauratie' in ieder geval gold voor de situatie van de Belgische vrouwen. Toegegeven, in juli 1948 kregen vrouwen eindelijk stemrecht bij wetgeven- de verkiezingen. Maar dit leidde zoals bekend niet tot een grotere vrouwelijke vertegenwoordiging in de politieke instellingen of tot een grotere vrouwelijke invloed op het beleid. Tussen 1949 en 1971 schommelde het aantal vrouwelijke parlementsleden tussen 2 en 4%. Welgeteld één vrouw, Marguerite De Riemacker-Legot bracht het in die periode tot minister. Zij was tussen 1965 en

1968 verantwoordelijk voor het - toch zeer voorspelbare - departement Gezin en Huisvesting.³⁸ Aan het arbeidsfront was de situatie al niet veel beter. In 1947 vormden werkende vrouwen 23,4 % van de beroepsbevolking. Dit cijfer betekende een absoluut dieptepunt in de vrouwelijke tewerkstelling, pas in het begin van de jaren zestig zou het niveau van 1910 opnieuw bereikt worden. Ondanks de maatschappelijke druk op getrouwde vrouwen om thuis te blijven was bijna 40% van de werkende vrouwen gehuwd. Het verhaal wordt stilaan eentonig, maar de katholieke vrouwenorganisaties bleven gekant tegen loonarbeid voor gehuwde vrouwen. Aan hun paternalistische en moraliserende houding was nog niets veranderd, zoals blijkt uit een studiedag over de economische en morele betekenis van de huishoudarbeid in 1951. "De vrouw thuis betekent een beter gerichte consumptie, een betere zorg voor de toekomstige werkkrachten van de gemeenschap, een beter sparen, een grote ontlasting van de werkloosheid", zo luidde het. In het socialistische kamp waren de verdedig(st)ers van de rechten van de werkende vrouw vooral te vinden bij de Socialistische Vooruitziende Vrouwen, maar hun invloed op de standpunten van partij en beweging was gering. Ook bij

Tijdens de legendarische staking van 1966 bij de wapenfabriek FN-Herstal vroegen de werknemers 'gelijk loon voor gelijk werk'. De staking duurde drie maanden en de arbeidsters konden rekenen op steun van de internationale vrouwenbeweging.

(AMSAB, Gent)

de kameraden was de belangstelling voor de problemen van werkende vrouwen zeer klein. Het dominerend standpunt was nog steeds dat het "verkiezelijk is, zowel uit economisch als uit moreel oogpunt, dat de moeder aan de haard blijft".³⁹

In België hebben demografische overwegingen de problematiek van de vrouwenarbeid lange tijd doorkruist. In alle politieke partijen waren er aanhangers van een beleid dat de 'gezinswaarden' steunde en van een gezinspolitiek, die het krijgen van kinderen aanmoedigde. Ook de overweging, dat de nationale economie

door een hoog geboortecijfer op termijn minder afhankelijk werd van buitenlandse arbeidskrachten, speelde, al dan niet duidelijk uitgesproken, een rol. Een derde belangrijk gegeven in dit verband was de economische situatie in België. Deze was in het begin van de jaren vijftig niet schitterend. De economie had zich wel snel hersteld na de Tweede Wereldoorlog, maar de gevolgen hiervan op termijn waren niet onverdeeld positief. In 1950 steunde de economie nog groten-deels op haar 19de-eeuwse structuren, en deze erfenis uit het

verleden legde een zware hypotheek op de toekomst. Het aandeel van Vlaanderen in het BNP mocht dan toenemen, ook in deze regio waren er ernstige problemen. De groeiende bevolking maakte een stijging van de werkgelegenheid nodig. Sommige gebieden, zoals de provincie Oost-Vlaanderen, kampten met structurele werkloosheid. Tot overmaat van ramp raakte de textielindustrie stilaan in ademnood. In deze sector, traditioneel een belangrijke werkverschaffer, verdwenen tussen 1947 en 1961 35.000 arbeidsplaatsen.

Dit alles had voor gevolg dat de werkloosheid tussen 1948 en 1952 schommelde rond de 250.000 eenheden, op een beroepsbevolking van 3,5 miljoen. De verschillen tussen de seksen waren duidelijk: de mannelijke werkloosheid volgde de conjuncturele ontwikkeling op de voet, de vrouwelijke bleef stijgen.⁴⁰ Door deze moeilijkheden werd tussen 1945 en 1954 het vooroorlogs beleid, gericht op ontmoediging en beperking van loonarbeid van gehuwde vrouwen, verder gezet. Tot een direct verbod op vrouwenarbeid kwam het niet. Wel probeerde men

opnieuw, via indirecte ingrepen in de kinderbijlagen, de gezinstoelagen en de werkloosheid, de toegang van gehuwde vrouwen tot de arbeidsmarkt te beperken. Toen in 1945 de verplichte verzekering tegen werkloosheid werd ingevoerd, vielen de voorziene vergoedingen erg nadelig uit voor de vrouwen. Tegen deze flagrante discriminatie werd nauwelijks geprotesteerd, zij werd tandenknaarsend aanvaard als een 'normaal' gevolg van de loonverschillen tussen mannen en vrouwen.

In de zomer van 1945 begon de werkloosheid te stijgen. Opnieuw was de verleiding groot om voor een gemakkelijke 'oplossing' te kiezen en vooral werkloze vrouwen te viseren. Eind 1945 volgden al de eerste maatregelen om het recht op werkloosheidsvergoeding voor gehuwde werkloze vrouwen te beperken.

Tijdens de komende jaren, toen de werkloosheid bleef stijgen, werd het systeem van uitsluiting van vrouwelijke werklozen verder verfijnd en geperfectioneerd.

Wanneer vrouwen 'abnormaal' lang werkloos bleven, werden ze uitgesloten van het recht op verzekering. Werkloze vrouwelijke gezinshoofden ontvingen een lagere werkloosheidsvergoeding dan mannelijke gezinshoofden. Om deze maatregelen te verantwoorden, werd er graag en veel geschermd met 'misbruiken' en 'oneigenlijke werkloosheid'.

In 1951 werd beslist 10% van het loon van gehuwde vrouwen af te houden.

Maria Baers deed in 1946-1947 verschillende voorstellen om thuisblijvende moeders financieel extra te belonen, maar zij slaagde haar slag niet volledig thuis. Na lang touwtrekken werd eind 1949 beslist om het stelsel van de gezinsvergoedingen te hervormen. De compensatiebedragen, die sinds augustus 1947 werden betaald aan diegenen, die recht hadden op kinderbijlagen, werden opgenomen in de gezinsvergoedingen. Een bijkomende som, bestemd voor de persoon die zich bezig hield met de opvoeding van de kinderen, heette voortaan "toelage voor de moeder aan de haard". De toelage werd slechts verleend aan moeders, die geen betaalde arbeid verrichtten.⁴¹

Langzaam terug naar de arbeidsmarkt

In de loop van 1953 begon de werkloosheid stilaan te dalen. Deze evolutie bleef, met uitzondering van de jaren 1958-1959, duren tot het midden van de jaren zestig.

Tijdens deze periode kwamen er stilaan wijzigingen in het ontmoedigingsbeleid t.o.v. vrouwenarbeid. Een eerste wijziging had betrekking op de fameuze 'premie van de moeder aan de haard'. Zij was sinds 1949 geregeld verhoogd en

vormde een ernstige aanmoediging voor gehuwde vrouwen om thuis te blijven. Maar toen de raad van bestuur van de Nationale Verrekenkas besliste om de verhoging van 1954 ook in 1955 uit te betalen, weigerde minister van Arbeid en Sociale Voorzorg Léon-Eli Troclet (BSP) deze beslissing goed te keuren. Door Troclets 'njet' werd de discussie over de premie heropend en het werd snel duidelijk dat alleen het ACV er een onvoorwaardelijk van was. Toch duurde het nog tot april 1957 vooraleer er een definitieve regeling kwam. De vergoeding voor de moeder aan de haard werd voortaan opgenomen in de gewone kinderbijlagen, die betaald werden aan alle gezinnen. Ook op het terrein van de inkomensbelastingen werden de ontmoedigingsmaatregelen langzaam afgeschaft. Door de gunstige economische ontwikkeling begonnen overheid en werkgevers zich stilaan zorgen te maken over de verminderende mannelijke actieve bevolking. Het arbeidspotentieel moest uitgebreid worden en de vrouwelijke arbeidsreserve werd herontdekt. Het ontmoedigingsbeleid werd stilaan omgebogen tot een politiek die betaalde arbeid, ook van gehuwde vrouwen, stimuleerde. Ontmoedigingsmaatregelen of niet, tijdens heel de besproken periode bleven ongehuwde en gehuwde vrouwen doorwerken.

Zij hadden doorgaans een laag betaalde baan in de textiel-, de confectie- of de voedingsnijverheid.

De volkstelling van 1961 toonde aan dat de vrouwelijke tewerkstellingsgraad op regionaal niveau nog altijd in grote mate samen viel met de spreiding van de textiel-industrie.

Op het werk werden vrouwen openlijk gediscrimineerd en verdienen zij aanzienlijk minder dan mannen. De hypocrisie in dit verband was zeer groot. In 1952 bekrachtigde België het internationaal arbeidsverdrag over gelijke lonen voor mannen en vrouwen. In 1957 ondertekende België het stichtingsverdrag van de Europese Economische Gemeenschap, dat dit principe op zijn beurt onderschreef.

Maar op de werkvloer ging de discriminatie onverminderd voort. Vrouwen- en mannenbanen werden ondergebracht in aparte categorieën, die de vrouwenjobs systematisch onderwaardeerden.⁴²

In de geïndustrialiseerde landen vormden de jaren vijftig het begin van een lange periode van toenemende welvaart en stijgende levensstandaard. Stilaan brak, ook in West-Europa, het tijdperk van de massaconsumptie aan. Het levensniveau bleef onafgebroken stijgen tot 1979, alhoewel sociale ongelijkheden nooit helemaal verdwenen. De jaren vijftig vormden het hoogtepunt van de

vrouw als 'koningin van het huishouden'. De komst van stromend water, gasfornuizen en elektrische huishoudapparaten (wasmachines, elektrische strijkijzers, gasfornuizen, diepvriezers en ijskasten) verlichtte de huishoudelijke taken.

Ook het gebruik van arbeidbesparende producten, zoals Vimschuurpoeder, boenwas, Persil-waspoeder, raakte ingeburgerd. De tijd, die aan het huishouden werd besteed, daalde, maar door de toenemende drang naar perfectie bleef de druk op vrouwen aanzienlijk. Rond diezelfde tijd maakte ook de televisie, in België vooral naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1958 of het huwelijk van Boudewijn en Fabiola in 1960, haar opwachting in de huiskamer, maar dat is natuurlijk een ander verhaal.⁴³

7. HET PERSOONLIJKE WORDT POLITIEK, MAAR MET MATE

"A Woman Needs a Man like a Fish Needs a Bicycle" (Feministische slogan van het einde van de jaren zestig).

Er zijn weinig decennia, waarover zo veel misverstanden bestaan als de jaren zestig. Het huidige beeld van deze periode wordt grotendeels bepaald door zeer clichématige voorstellingen, om nog te zwijgen van de herinneringen

van sommige nostalgische veteranen. Voor de meerderheid van de Europese en Belgische bevolking waren de 'Swinging Sixties' een veel braver en conformistischer decennium dan deze clichés willen doen geloven. De grotere persoonlijke en seksuele vrijheid, de contestatie van orde en gezag, de hippiebeweging en het rebelse klimaat, dit alles werd in België pas merkbaar op het *einde* van de jaren zestig. Men zou met een boutade kunnen zeggen dat de veelgeroemde tijdsgeest van 'de jaren zestig' zich pas voorgoed doorzette in de jaren zeventig. Wat wel klopt is het beeld van de jaren zestig als een periode van economische hoogconjunctuur en materiële voorspoed.⁴⁴ Dit had voor gevolg dat vrouwenarbeid sterk werd aangemoedigd. Het aantal werkende vrouwen steeg van 23,4% in 1947 tot 32% in 1977. Vooral de toename van het aantal gehuwde vrouwen met een baan was opvallend. De vrouwelijke tewerkstelling in de industrie daalde, de (her)intrede van de vrouwen op de arbeidsmarkt was en is bijna uitsluitend te situeren in de tertiaire sector.

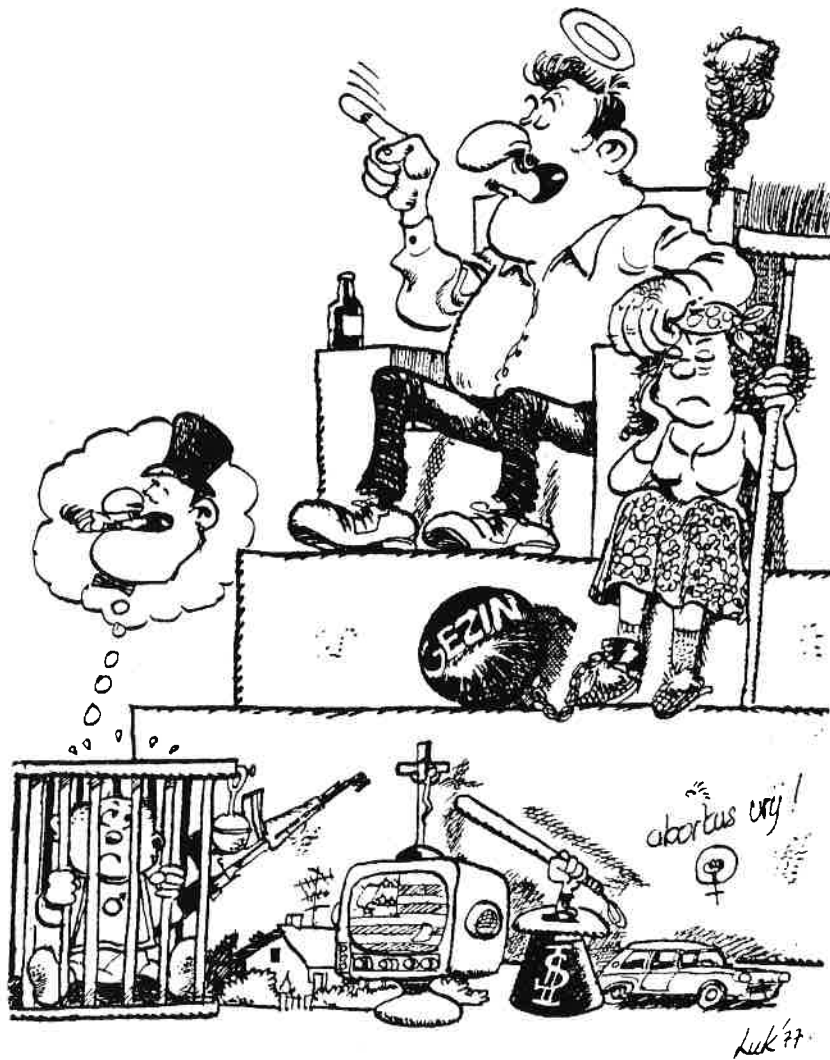
Toch kan men niet beweren dat de overheid een duidelijke tewerkstellingspolitiek of een samenhangende visie op vrouwenarbeid ontwikkelde. Aanvankelijk rekende zij vooral op deeltijdse arbeid om vrouwen naar de arbeidsmarkt te lokken: op

die manier kwamen noch het huishouden, noch de verzorging van de kinderen in gevaar. De vereiste aanpassingen van het arbeidsrecht en de sociale zekerheid lieten echter zeer lang op zich wachten, en het aanvankelijke enthousiasme maakte plaats voor onverschilligheid. De stijgende beroepsactiviteit van vrouwen gebeurde dan ook grotendeels zonder speciale tussenkomst van de overheid. De aanhoudende ongelijke bezoldiging van mannen en vrouwen, en de manifeste onwil om er iets aan te doen, was steeds meer vrouwelijke werknemers een doorn in het oog. In het begin van de jaren zestig werd over deze kwestie druk overleg gepleegd en werden zelfs enkele ronkende principiële verklaringen de wereld ingestuurd. Maar van concrete maatregelen kwam niets in huis. Ook de EEG-resolutie, die de nationale regeringen verzocht de gelijke bezoldiging van vrouwen in de wet op te nemen, werd volledig genegeerd.⁴⁵

De legendarische staking van de werknemers van FN-Herstal betekende een keerpunt in deze strijd. Op 16 februari 1966 legden meer dan 3.000 arbeidsters het werk neer. Zij eisten een aanzienlijke loonsverhoging en wilden een algemene herwaardering van de vrouwenfuncties afdwingen. De actie breidde zich uit naar andere bedrijven in de metaalsector, o.a. de ACEC-fabrieken in

In de jaren zeventig stelden radicale feministische groeperingen zoals Dolle Mina voor om het gezin als hoeksteen van de maatschappij te vervangen door alternatieve samenlevingsvormen, en eisten zij gelijk loon voor gelijk werk en betere collectieve voorzieningen.

(Illustraties Dolle Mina brochure, Gent 1977, verzameling Deseijn, Evergem)

Herstal en Charleroi en de Westinghousevestiging in Bierset. De actie kreeg snel ruime weerklank, ook internationaal, en verwierf een grote symboolwaarde. Voor het eerst in de Belgische sociale geschiedenis kwam het initiatief om te staken van vrouwen. De staaksters toonden zich zeer vastberaden en hielden het meer dan drie maanden vol. Na moeizame onderhandelingen werd tenslotte op 5 mei een akkoord bereikt: de vrouwen kregen loonsverhoging en voor mannen en vrouwen zou een eenheidsloonschaal worden uitgewerkt. Het was evenmin toeval dat werknemers in 1967 de mogelijkheid kregen om de toepassing van het principe 'gelijk loon voor gelijk werk' voor de rechtbank af te dwingen, al kan men zich uiteraard afvragen of deze wel zeer platonische 'maatregel' veel uithaalde.⁴⁶ De staking van FN-Herstal toonde duidelijk aan dat de kwaliteit en de bezoldiging van veel vrouwenarbeid nog heel wat te wensen over liet. De meeste vrouwen waren te vinden op de secundaire arbeidsmarkt: zij verrichtten arbeidsintensieve taken, die lage kwalificaties vroegen, slecht betaald werden en weinig of geen promotiekansen boden. Meer dan de helft van de vrouwelijke beroepsbevolking werkte nog altijd in traditionele 'vrouwelijke' sectoren als de schoenen- en kledingnijverheid, de textiel, de elektronica en de voeding.

De feitelijke toepassing van het principe 'gelijk loon voor gelijk werk' deed in België sterk denken aan een vertraagde versie van de processie van Echternach.

Een EEG-rapport bepaalde in 1969 het verschil tussen een gemiddeld mannen- en vrouwenloon op 33%. In 1975 vaardigde Europa enkele richtlijnen uit, die de gelijke behandeling tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt moesten garanderen. Maar het verschil tussen het wettelijke en het werkelijke land bleef aanzienlijk. De toepassing van het principe 'gelijk loon voor gelijk werk' werd bemoeilijkt door een ongelijke functiewaardering, die in het nadeel uitviel van de vrouwen, of door de feitelijke geslotenheid van sommige beroepen voor vrouwen. Ook de uitvoering van de wet, die vrouwen en mannen gelijke toegang en gelijke promotiekansen op de arbeidsmarkt moest bieden, verliep tergend traag.⁴⁷

Hoe was de situatie in andere landen? In de Verenigde Staten steeg het aantal werkende vrouwen met bijna acht miljoen in de loop van de jaren zestig. Het principe 'gelijk loon voor gelijk werk' werd in 1963 wettelijk goedgekeurd en sinds 1970 effectief toegepast. Bedrijven zoals ITT moesten miljoenen dollars aan schadevergoeding uitbetalen aan vrouwen, die jarenlang te weinig hadden verdiend.

In Groot-Brittannië was de situatie veel minder gunstig. De staaksters van FN-Herstal kregen in de zomer van 1968 navolging van de stiksters van de Engelse Ford-fabrieken. Ook zij eisten gelijk loon voor gelijk werk en een grondige wijziging van het classificatiesysteem, dat vrouwenjobs systematisch onderwaardeerde. Maar zij haalden maar gedeeltelijk hun slag thuis: de loonsverhoging kwam er, de structurele wijzigingen van het classificatiesysteem bleven voorlopig uit.

De binnenlandse evolutie in Groot-Brittannië, met grote economische moeilijkheden in de jaren zeventig en het beleid van de regering van Margaret Thatcher sinds 1979, was niet bevorderlijk voor het afdwingen van 'gelijk loon voor gelijk werk'. Het duurde tot 1983 voor er een wet kwam, die het mogelijk maakte dit principe juridisch af te dwingen. De stiksters van de Ford-fabrieken moesten tot 1985 wachten op de afschaffing van het discriminerende classificatiesysteem.⁴⁸

De tweede feministische golf

De zogenaamde 'tweede golf' van het feminisme ontstond in het midden van de jaren zestig, aanvankelijk als onderdeel van een veel bredere protestbeweging in de Verenigde Staten. In 1966 werd de 'National Organization for Women' (NOW),

beter bekend als 'Women's Lib', opgericht. Deze organisatie verwierf internationale bekendheid, toen zij in 1968 de verkiezing van Miss America in Atlantic City verstoorde en een schaap tot winnares uitriep. De invloed van de gebeurtenissen van mei 1968 liet zich voelen in Frankrijk. Simone de Beauvoir, van wie het invloedrijke boek *Le deuxième sexe* al in 1949 was verschenen, groeide er uit tot een invloedrijke vrouwelijke mandarijn.

In Nederland trok vooral de actiegroep Dolle Mina, genoemd naar de 19de-eeuwse Nederlandse feministe Wilhelmina Drucker, de aandacht. De Dolle Mina's bespeelden met veel flair de media en keerden op humoristische wijze de geijkte rolpatronen om. Maar zij slaagden er ook in om een aantal zaken in verband met werk, seksualiteit en geboortebepierking uit de taboesfeer te halen. Zij stredden voor het beëindigen van iedere seksuele discriminatie, voor gelijk loon voor gelijk werk en voor het recht om hun eigen leven te bepalen. 'Baas in eigen buik' werd hun meest opgemerkte, en voor sommigen meest beruchte, slogan.

De pil, in 1956 uitgevonden door de Amerikaan Gregory Pincus en sinds 1961 op de markt in de VS, gaf vrouwen op seksueel gebied een tot dan toe ongekende vrijheid. In België werd het verbod op de verspreiding van en de

Recht op arbeid, gelijk loon voor gelijk werk, drastische vermindering van de werktijd, waren slechts enkele slogans van de tweede feministische golf.

(Illustratie Geertrui Daem uit *Dolle Mina* brochure, Gent 1977, verzameling Deseijn, Evergem)

reclame voor voorbehoedmiddelen opgeheven in 1973.

8. VROUWEN TUSSEN INHAALBEWEGING EN CRISIS

“Wijven moeten niet zoveel complimenten maken”

(Louis Major, minister van Tewerkstelling en Arbeid, toen Volksunie-Kamerlid Nelly Maes protesteerde tegen de afroeping in de Kamer op naam van haar man in 1971).

De invloed van de jaren zestig liet zich in België

zoals gezegd pas voorgoed voelen in de jaren zeventig. In 1970 ontstonden er, naar het Nederlandse voorbeeld, in Antwerpen, Gent, Leuven en Brussel Dolle Minakernen. Marie Mineur was de Waalse tegenhanger van Dolle Mina. Net als in het buitenland steunden deze actiegroepen op jonge, goed opgeleide vrouwen, die niet langer wilden kiezen tussen carrière en gezin. Ook in overkoepelende vrouwenorganisaties zoals het Vrouwen Overleg Komitee, dat in 1972 werd opgericht, en op de aanvankelijk zeer succesvolle vrouwendagen lieten de feministen

hun stem horen. Vooral de eerste Nationale Vrouwendag van 11 november 1972 is de legende ingegaan. Meer dan tienduizend vrouwen verdrongen zich om te luisteren naar sprekers als Simone de Beauvoir en Germaine Greer, de Australische schrijfster van *The Female Eunuch*.⁴⁹ Toch moet de bredere impact van de tweede feministische golf enigszins gerelativeerd worden. De strijd bare feministes vormden maar een kleine minderheid van de totale vrouwelijke bevolking. De mentale kloof tussen de radicale actiegroepen en de traditionele vrouwenorganisaties, die nog altijd de grote meerderheid van de Belgische vrouwen vertegenwoordigden, was zeer groot.

Voor de jonge hemelbestormsters waren de traditionele vrouwenorganisaties veel “te truttig” en bleven zij te zeer vasthouden aan het gezin en het vrouwelijke “rolmodel”. De acties van de tweede feministische golf leidden evenmin tot een eensgezinde feministische beweging. Met de aanhouding van de Naamse gynaecoloog Willy Peers in 1973 kwam de liberalisering van abortus volop in de belangstelling. Een oplossing voor dit probleem, dat in België sterk levensbeschouwend en partijpolitiek geladen was, is er pas gekomen in 1990. Het abortusprobleem verhinderde de eensgezindheid en samenwerking tussen de

actiegroepen van de tweede golf en de gematigde, overwegend katholieke organisaties. Maar op hun eigen, minder spectaculaire manier timmerden ook deze laatsten aan de weg. De Katholieke Arbeiders Vrouwengilde ijverde voor de hervorming van het huwelijksgoederen- en het erfenisrecht. Het waren de ‘gematigde’ vrouwen in de politieke instellingen, die tussen 1975-1980 de discriminerende wetgeving op burgerrechtelijk gebied hervormden. Op het einde van de jaren zeventig was de tweede feministische golf enigszins buiten adem geraakt, de heldinnen waren vermoeid.⁵⁰

Naar een duale arbeidsmarkt

De aanhoudende economische moeilijkheden sinds het midden van de jaren zeventig hebben de stijging van het aantal werkende vrouwen nauwelijks afgeremd.⁵¹ Steeds meer vrouwen gingen uit werken en bleven aan het werk, ook na hun huwelijk en de komst van de kinderen. Meteen verloor het fameuze ‘kostwinnersmodel’, dat sinds het einde van de 19de eeuw voortdurend aan betekenis had gewonnen, geleidelijk aan belang. In 1970 werkte 62% van de gehuwde vrouwen, in 1977 was dit percentage opgelopen tot 71%. Aangezien meer meisjes hogere studies deden, stootten vrouwen

langzaam door naar beter betaalde en minder traditionele banen.

Anderzijds werden vrouwen in de jaren zeventig massaal getroffen door werkloosheid. Eind 1974 was 8.4% van de verzekerde vrouwen werkloos, tegenover 3.5% van de mannen.

Verschillende vrouwenorganisaties riepen het UNO-jaar van de vrouw in 1975 uit tot 'Het Jaar van de Werkloze Vrouw'. In de volgende jaren bleef de werkloosheid stijgen: in januari 1977 was bijna 10% van de beroepsbevolking werkloos. Het verschil tussen de seksen was zeer duidelijk: 17% van de actieve vrouwen tegenover 6,2% van de mannen. Werkneemsters werden vaak als eersten afgedankt en er werden nauwelijks inspanningen gedaan om hen bij te scholen of terug aan een baan te helpen.

Net als in vroegere periodes van crisis en hoge werkloosheid kon de overheid moeilijk weerstaan aan de idee om de terugkeer van de vrouwen naar de haard aan te moedigen.

Werkloze vrouwen werden herhaaldelijk gebrandmerkt als 'profiteurs', denken we bv. maar aan de legendarische stempelende doktersvrouw. Het KB van december 1980 voerde drie categorieën werklozen in: gezins-
hoofden, samenwonenden en anderen, een hervorming die vooral voor vrouwen nadelige gevolgen had.

Cartoon uit *De Morgen*, 25 juli 1988.

Door deze ingreep en door de aankondiging van nieuwe soberheidsmaatregelen werd een coördinatiegroep 'Vrouwen tegen de crisis' opgericht. Zij verdedigden hun recht op werk en op een faire behandeling als werklozen. Hun betogingen in het begin van de jaren tachtig kenden een vrij grote opkomst, maar zij bereikten weinig concrete resultaten.

In de jaren tachtig en negentig zette de duale evolutie op de arbeidsmarkt zich verder door, zowel de vrouwelijke beroepsbevolking als de vrouwelijke werkloosheid steeg. In 1984 vormden vrouwen 38% van de totale actieve bevolking. Grote delen van de tertiaire sector, vooral in lagere uitvoerende banen zoals schoonmaakster, verkoopster of kassierster, kregen een steeds vrouwelijker

karakter.

Daarnaast werd de vrouwelijke tewerkstelling in toenemende mate gekenmerkt door deeltijdse en niet-continue loopbanen. Het aantal deeltijdse jobs steeg van 3% in 1960, over 6.4% in 1981 tot 15% in 1985. Deeltijdse arbeid werd de afgelopen jaren doelbewust gepropageerd om te beantwoorden aan de vraag naar meer flexibiliteit én om de werkloosheidscijfers op te smukken. In 1992 werkte 28% van de vrouwen, soms vrijwillig maar veelal gedwongen, deeltijds. Ongeveer 90% van de deeltijdse banen worden ingenomen door vrouwen. In de loop van de jaren tachtig en negentig waren het vooral vrouwen, die het slachtoffer werden van besparingen en cosmetische ingrepen in de werkloosheid.⁵²

Een voorlopige eindbalans

Zolang het mannelijk equivalent van 'carrière-vrouw' niet bestaat, heeft de vrouwenbeweging recht van spreken. (Stelling van J. Stoker, Universiteit Twente, juni 1998, geciteerd in *De Morgen* op 29-06-1998).

Gedurende het grootste deel van de 20e eeuw werden vrouwelijke arbeidskrachten beschouwd als een reserveleger, dat naar goeddunken kon opgeroepen worden. De houding - van een 'beleid' was er nauwelijks sprake - ten opzichte van werkende en werkloze vrouwen is steeds sterk conjunctuurgebonden geweest. Bij hoogconjunctuur - of in oorlogstijd - deden overheid en particuliere sector graag beroep op de vrouwelijke arbeidsreserve om de lege arbeidsplaatsen te vullen. Bij laagconjunctuur of in crisisperiodes werd vrouwenarbeid van overheidswege indirect ontmoedigd of beperkt. De overheid gaf daarbij niet onmiddellijk blijk van veel verbeelding of vindingrijkheid. In de jaren dertig, in de periode 1945-1953 en tijdens de jaren zeventig-tachtig, telkens probeerde men door ingrepen inzake de werkloosheidsvergoedingen en de gezinstoeelagen de vrouwen van de arbeidsmarkt weg te houden.

Op de keper beschouwd heeft de overheid eigenlijk nooit veel belangstelling getoond voor vrouwenarbeid en

voor de problemen van werkende vrouwen. Er was veeleer sprake van manifeste desinteresse, zoals de jarenlange strijd voor 'gelijk loon voor gelijk werk' aantoonde. De houding van de werkgevers was ingewikkelder, zij voelden er in de praktijk niet veel voor om de goedkope vrouwenarbeid te verliezen.

De arbeid van de vrouwen heeft in de loop van de 20ste eeuw grote veranderingen ondergaan. Het aantal vrouwen, dat werkte in de landbouw of als dienstbode, is voortdurend gedaald. Ook de vrouwelijke tewerkstelling in de industrie is sterk afgenomen.

De meeste vrouwen werken momenteel in de tertiaire sector. De arbeidsvoorwaarden, het loon en de vooruitzichten zijn evenwel zeer uiteenlopend, want zowel *high flying* carrièrevrouwen als schoonmaaksters behoren allebei tot de dienstensector.

Aan het traditionele onderscheid tussen 'mannen'- en 'vrouwenjobs' werd en wordt, vooral tijdens de jongste decennia, geduldig geknaagd.

Anderzijds zullen slechts weinigen ontkennen dat de algemene situatie van de vrouwen in de Westerse industrielanden er in de loop van de eeuw sterk op vooruit is gegaan. Het eenzijdige beeld van de vrouw als moeder en huishoudster is doorbroken.

Vrouwen zijn geleidelijk actiever en zichtbaarder geworden in diverse segmenten van de

arbeidsmarkt, op cultureel en wetenschappelijk gebied, in de media en in de politiek. Velen concluderen dan ook dat er een einde is gekomen aan discriminatie en vooroordelen. Maar de realiteit is complexer en minder rooskleurig. Wettelijke, politieke of formele gelijkberechtiging bood en biedt nog altijd geen garanties voor echte gelijkwaardigheid op het terrein. Vrouweneisen mogen dan, oppervlakkig bekeken, aanvaard lijken, in de diepte bleef en blijft de weerstand, onuitgesproken maar des te hardnekkiger, voortwoekeren. Het gevoel van machteloosheid tegenover vastgeroeste verwachtingspatronen en onderhuidse vooroordelen kan zeer frustrerend zijn.

Heel wat mannen hebben het nog altijd moeilijk met vrouwen, die zich niet braaf en onderdanig gedragen en voor hun mening uitkomen.

De situatie op de arbeidsmarkt vormt een mooie illustratie bij deze algemene vaststellingen. Vrouwen zijn nog altijd vaker en langer werkloos dan mannen.

Alleenstaande moeders met kinderen zijn sociaal en maatschappelijk een uiterst kwetsbare groep. Discriminatie op het gebied van loon, arbeidsvoorwaarden en promotiekansen zou in theorie grotendeels tot het verleden moeten behoren, maar op het terrein blijft er een verschil tussen het wettelijke en het werkelijke land. In de lidstaten

van de Europese Unie verdienen werkende vrouwen nog steeds aanzienlijk minder dan hun mannelijke collega's. In 1994 verdiende een Belgische arbeidster in de industrie bruto gemiddeld 75,85% van het uurloon van haar mannelijke collega, in 1990 was dat 70.32%. Vrouwelijke studenten maken momenteel de meerderheid uit aan de meeste Europese universiteiten, maar door het stijgend aantal vrouwen met een goed diploma zijn de verschillen op de arbeidsmarkt nog niet weggewerkt. De combinatie van een baan, laat staan een 'carrière', en een gezin blijft voor veel vrouwen een dagelijkse opgave. Veel meer vrouwen maken carrière dan vroeger, maar doorstoten naar de top van het zakenleven blijft een moeilijk en eenzaam karwei.

"In de directiekamer vieren latent en onbewust seksisme hoogtij" concludeerde een recente Amerikaanse studie. Aan de top van het internationale zakenwezen, de diplomatie, het leger en de academische wereld blijven vrouwen witte raven.

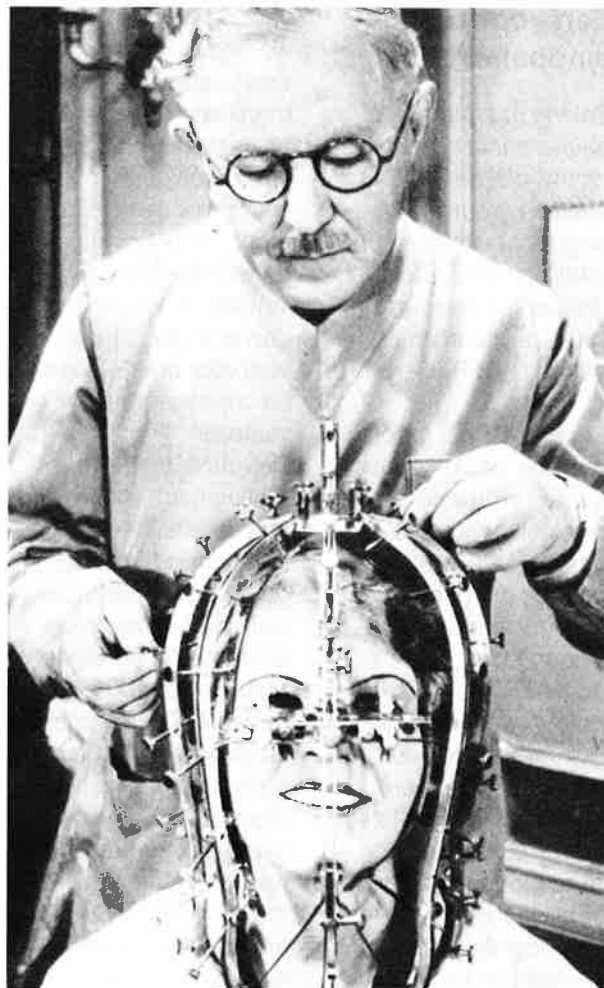
Tot slot kunnen we niet om de vraag heen of loonarbeid in alle omstandigheden wel zo emanciperend werkte als sommige feministen geloofden - of nog steeds geloven. Vooral de tweede feministische golf in de jaren zestig-zeventig hechtte een (te) groot belang aan buitenhuisarbeid, als

een middel tot emancipatie, zelfontplooiing en financiële en economische onafhankelijkheid. De Amerikaanse feministische goeroe Betty Friedan stelde in haar invloedrijke boek *The Feminine Mystique* (1963) huisvrouwen voor als gefrustreerde huisslaven, die uit verveling hun toevlucht zochten in drank en kalmeringsmiddelen. Eigenlijk zegt dit meer over de bevoorrechte situatie en de ambities van veel feministes dan over hun kennis van de reële leef- en arbeidswereld van veel vrouwen. Het hebben van 'een baan' werd vaak al te kritiekloos gelijkgesteld met 'emancipatie' en 'een gelukkig leven'.

Een eeuw bijstellen van het vrouwbeeld... Publiciteit van Max Factor's micrometer voor het bepalen van het vrouwelijk schoonheidsideaal, anno 1946 (zie ook binnenzijde kaff).

(*Stop*-magazine, 20 oktober 1946, verzameling MIAT, Gent)

Voetnoten

¹ Voor een recent overzicht van de stand van het onderzoek inzake vrouwengeschiedenis in België, zie: M. DE METSENAERE, M. HUYSSSEUNE, M. SCHEYS, *Gewapend met het gewicht van het verleden: enige resultaten van vrouwengeschiedenis in België*, in: G. DUBY, M. PERROT, F. THÉBAUD (eds), *Geschiedenis van de vrouw. De Twintigste Eeuw*, Amsterdam, 1992, pp. 523-556; J. EIJT, *Women's History. The 'take-off' of an important discipline. Developments in the Netherlands and Belgium since 1985*, in: N.C.F. VAN SAS, E. WITTE (eds), *Historical Research in the Low Countries*, Den Haag, 1992, pp. 76-88; L. COURTOIS, J. PIROTTE, F. ROSART, *Une décennie d'histoire des femmes à l'époque contemporaine en Belgique (1980-1990)*, in: L. COURTOIS, J. PIROTTE, F. ROSART (eds), *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Brussel en Louvain-

la-Neuve, 1992, pp. 165-197; R. CHRISTENS, *Verkend verleden. Een kritisch overzicht van de vrouwengeschiedenis, 19de-20ste eeuw in België*, in: Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, XXVII, 1992, 1-2, pp. 5-37. In Nederland werd de 100e verjaardag van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag in 1898 herdacht met het boek van H. POTT-BUTER, K. TIJDENS (eds), *Vrouwen. Leven en werk in de 20ste eeuw*, Amsterdam, 1998. In dit degelijk onderbouwd en rijk geïllustreerd werk wordt geprobeerd een balans op te maken van wat er in de afgelopen honderd jaar op het gebied van vrouwenarbeid is gebeurd.

² Voor een bewust provocerende bijdrage over deze problematiek, zie P. VAN DEN EECKHAUT en P. SCHOLLIERS, *Social History in Belgium. Old Habits and New Perspectives*, in: *Tijdschrift*

voor *Sociale Geschiedenis*, XXIII, 1997, 2, pp. 147-181.

³ Voor de historische evolutie van het 'kostwinnersmodel', zie E. VANHAUTE, *Labour Markets and family Strategies in Flanders, 1750-1990. A Long-term Perspective*, in: *Population and Family in the Low Countries, 1996-1997, Selected Current Issues*, pp. 171-190; id., *Between Patterns and Processes: Measuring Labour Markets and Family Strategies in Flanders, 1750-1990*, in: *The History of the Family. An International Quarterly*, 1997, 4, pp. 527-545.

⁴ De vrouwenarbeid rond de eeuwwisseling wordt besproken door D. DE WEERDT, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België, 1830-1960*, Gent, 1980, pp. 38-59 (hierna aangeduid als *En de vrouwen?*); D. KEYMOLEN, *Vrouwenarbeid in België van ca. 1860 tot 1914*, Leuven, 1971, pp. 25-28

(hierna aangeduid als *Vrouwenarbeid in België*); D. KEYMOLEN, M.T. COENEN, *Stap voor stap. Geschiedenis van de vrouwenemancipatie in België*, s.l., 1991, pp. 10-15 (hierna aangeduid als *Stap voor stap*) en, zij het op een verwarde en methodologisch weinig nauwkeurige manier, Patricia PENN HILDEN, *Women, Work and Politics, Belgium, 1830-1914*, Oxford, 1993, pp. 155-193.

⁵ Zie ook L. VAN MOLLE, *Ieder voor Allen. De Belgische Boerenbond, 1890-1990*, Leuven, 1990, pp. 31-34.

⁶ De evolutie van het aantal en de maatschappelijke situatie van het dienstpersoneel wordt behandeld door J. DE MAEYER, L. VAN ROMPAEY (eds), *Upstairs, downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen, 1750-1995*, Gent en Leuven, 1996, 248 p. (Bijdragen van de Vlaamse Sociale Strijd, 13), m.n. in de bijdragen van

I. GESQUIÈRE, L. VAN ROMPAEY, *Het fenomeen dienstpersoneel doorheen de tijd*, pp. 23-97 en E. BUYST, *De economische betekenis van het dienstpersoneel*, pp. 113-123. Voor een meer populaire aanpak van dezelfde problematiek, zie, D. DE KEYZER, *Madame est servie. Leven in dienst van adel en burgerij, 1900-1995*, Leuven, 1995, 175 p.

⁷ R. CHRISTENS, A. DE DECKER, *Vormingswerk in vrouwenhanden. De geschiedenis van de KAV voor de Tweede Wereldoorlog (1920-1940)*, Leuven, 1986; I. GESQUIÈRE, L. VAN ROMPAEY, *Het fenomeen dienstpersoneel doorheen de tijd*, pp. 66-68; D. DE WEERDT, *En de vrouwen?*, pp. 103-107.

⁸ N. BRACKE, *O... die vrouwen! Visies op vrouwenarbeid. De standpunten van de Belgische Werkliedenpartij over de deelname van de vrouwen aan het gecentraliseerde productieproces, 1880-1914*, Gent, UG, OLV, 19954; id., *Koningin van het huisgezin of volwaardige arbeidskracht? De visies van de Belgische Werkliedenpartij op de fabrieksarbeid van vrouwen, 1885-1914*, in: *Brood en Rozen*, 1996, 3, pp. 9-25.

⁹ D. KEYMOLEN, *Vrouwenarbeid in België*, pp. 19-20; P. SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem, 1993, pp. 29-30.

¹⁰ F. DE BUEGER-VAN LIERDE, *A l'origine du mouvement féministe en Belgique. L'affaire Popelin*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 50, 1972, pp. 1128-1137; id., *Marie Popelin et les débuts du mouvement féministe belge (1892-1914)*, in: L. COURTOIS, F. ROSART, J. PIROTTE (eds), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique (1889-1989)*, Brussel en Leuven, 1989, pp. 197-202; id., *Louis Frank. Pionnier du mouvement féministe en Belgique*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, IV, 1973, 3-4, pp. 377-392; D. KEYMOLEN, *Isala Van Diest, arts en feministe*, in: *Spiegel Historiaal*, 10, 1997, pp. 304-309; id., *Les premières femmes médecins en Belgique*, in: *Femmes*,

Histoire au tournant du siècle. Cahiers marxistes, 1993, nr. 191, pp. 101-112.

¹¹ Voor de strijd voor het vrouwenstemrecht verwijs ik naar D. KEYMOLEN, G. CASTERMANS, M. SMET, *De geschiedenis geweld aangedaan. De strijd voor het vrouwenstemrecht, 1886-1948*, Antwerpen & Amsterdam, 1981, pp. 43-46 en L. VAN MOLLE, E. GUBIN (eds), *Vrouw en politiek in België*, Tielt, 1998, pp. 30-62. De moeilijke verhouding tussen socialisme en feminisme binnen de socialistische beweging wordt beschreven door M. LIEBMAN in het artikel met de veelbetekenende titel *Een ongelukkige liefde (De Nieuwe Maand, 1981, 8, pp. 591-595)*. Eliane GUBIN geeft een algemene evaluatie van de stand van zaken inzake de vrouwenrechten rond de eeuwwisseling in *Le féminisme en Belgique avant 1914. De l'instruction à l'émancipation*, in: *Lieux des femmes dans l'espace public. Actes du colloque à l'Université de Lausanne, Lausanne, 1991*, pp. 143-158 en *Les courants féministes en Belgique, Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (19ième-20ième siècles)*, Brussel, 1994, pp. 35-49,

¹² Voor de Duitse inval, de wreedheden die er mee gepaard gingen en de massale vlucht van de Belgische bevolking, zie: M. DE WAELE, *België en Nederland in augustus 1914*, in: M. DE WAELE, G. LAPORTE e.a., *Vluchten voor de grote oorlog. Belgen in Nederland, 1914-1918*, Amsterdam, 1988, pp. 11-21.

¹³ Over de situatie van de vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog is er internationaal heel wat literatuur verschenen. Ik beperk mij tot F. THÉBAUD, *De Eerste Wereldoorlog: tijdperk van de vrouw of triomf van het seksuele verschil*, in: G. DUBY, M. PERROT, F. THÉBAUD (eds), *Geschiedenis van de vrouw. De Twintigste Eeuw*, Amsterdam, 1992, pp. 21-74; S. ROWBOTHAM, *A Century of Women. The History of Women in Britain and the US*, London, 1997, pp. 75-82 en 101-118; G. THOMAS, *Life on All Fronts. Women in the First World War*,

Cambridge, 1989, G. BRAYBON, *Women Workers in the First World War*, Londen en New York, 1988 en U. FREVERT, *Women in German History. From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation*, Oxford en New York, 1989, pp. 151-167.

¹⁴ De situatie van de Belgische vrouwen tijdens de oorlog, zowel in het bezette land als in de diaspora, wordt uitvoerig behandeld door D. DE WEERDT, *De vrouwen van de eerste wereldoorlog*, Gent, 1993; E. GUBIN, *Bespiegelingen over sekse en oorlog in België, 1914-1918*, in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 15. *Sekse en oorlog*, Amsterdam, 1995, pp. 33-48 en K. CELIS en A. GODFROID, *Vrouwen en oorlog, 16de-20ste eeuw*, Brussel, 1997, pp. 33-58. Sophie de SCHAEPPRIJVER daarentegen besteedt in haar bestseller *De Grootte Oorlog. België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen en Amsterdam, 1997) nauwelijks bijzondere aandacht aan de ervaringen van de vrouwen.

¹⁵ Zie ook F. BAUDHUIN, *Histoire économique de la Belgique, 1914-1939, I, Grands et misères d'un quart de siècle, 1914-1939*, Brussel, 1944, pp. 27-84.

¹⁶ De voedselsituatie tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt behandeld door M. DE WAELE, *Hoover Helpt. De Commissie voor Relief in Belgium en het Nationaal Hulp- en Voedingscomité in België (1914-1918)*, in: 14-18. *De Eerste Wereldoorlog. Geïllustreerd Verzamelwerk in 80 Afleveringen*, 1975, afl. 47, pp. 1110-1114, P. SCHOLLIERS, o.c., pp. 175-182 en P. SCHOLLIERS, F. DAELEMANS, *Standards of Living and Standards of Health*, in: R. WALL, J. WINTER (eds), *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge, 1988, pp. 139-158.

¹⁷ F. THÉBAUD, *De Eerste Wereldoorlog*, pp. 60-67; S. ROWBOTHAM, o.c., pp. 89-90 en 115-118; K. CELIS en A. GODFROID, o.c., pp. 55-59; D. DE WEERDT, *De vrouwen van de eerste wereldoorlog*, pp. 231-243. G. BRAYBON, *Out of the Cage. Women's Experiences*

in Two World Wars, Londen en New York, 1987.

¹⁸ F. THÉBAUD, *De Eerste Wereldoorlog*, pp. 63-67; S. ROWBOTHAM, o.c., pp. 120-132 en 147-167. Voor een algemeen beeld van de vrouw in de 'Roaring Twenties', zie D. DESANTI, *La femme au temps des années folles*, Parijs, 1984.

¹⁹ D. DE WEERDT (ed.), *De dochters van Marianne. 75 jaar SVV*, Gent en Antwerpen, AMSAB en Hadewijch, 1997, pp. 104-106 (hierna aangeduid als *De dochters van Marianne*)

²⁰ C. BRACK, *De evolutie van de vrouwelijke deelname aan de Olympische Spelen en de evolutie van de vrouwelijke Olympische records*, in: *Persoon en Gemeenschap*, XLVII, 1989-1990, 7, pp. 256-274.

²¹ D. KEYMOLEN, M.T. COENEN, *Stap voor Stap*, pp. 51-60; L. VAN MOLLE, E. GUBIN, o.c., pp. 34-39.

²² Een leesbaar overzicht van de crisisjaren vindt men o.a. bij J.K. GALBRAITH, *De crash van 1929*, Baarn, 1989; C.P. KINDLEBERGER, *The World in Depression, 1929-1939*, Berkeley, 1973; H. VAN DER WEE (ed), *The Great Depression Revisited. Essays in the Economics of the Thirties*, Den Haag, 1972. Voor België F. BAUDHUIN, *Histoire économique de la Belgique, 1914-1939, I*, pp. 225-365; G. VANTEMSCHE, *De werkloosheid in België, 1929-1940*, Berchem, 1989; F. UYTTERHAEGH, *De sociale effecten van oorlog en crisis*, in: *De industrie in België. Twee eeuwen ontwikkeling, 1780-1980*, Brussel, 1981, pp. 189-204; K. VERAGHTERT, *Het economisch leven in België, 1918-1940*, in: NAGN, dl. 14, 1982, pp. 55-101 en de catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling *De massa in verleiding. De jaren '30 in België*, Brussel en Gent, 1994, m.n. de bijdragen van K. VERAGHTERT, *Verbijstering, wanhoop, twijfel* (pp. 138-153) en G. VANTEMSCHE, *Arbeid in België tijdens de jaren '30* (pp. 154-177).

²³ Zie ook M. STESSEL, G. ZELIS, *Le travail de la femme mariée en Belgique pendant l'entre-deux-guerres: travail salarié ou travail ménager? Le discours des organisations*

chrétiennes, in: L. COURTOIS, F. ROSART, J. PIROTTE (eds), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique* (1889-1989), pp. 63-72.

²⁴ *Bulletin Social des Industriels*, juni-juli 1933 (geciteerd door G. Coomans, p. 60)

²⁵ D. KEYMOLEN, M.T. COENEN, *Stap voor stap*, pp. 67-74; E. LAMBRECHTS, *Vrouwenarbeid in België. Het tewerkstellingsbeleid inzake vrouwelijke arbeidskrachten, 1930, 1972*, Brussel, 1979, pp. 115-125; G. COOMANS, *Le retour des femmes au foyer dans les années trente*, in: *Temps et mouvements sur le marché de l'emploi. Critique régionale 13, Cahiers de Sociologie et d'Economie Régionale*, 1985, pp. 56-81; D. DE WEERDT, *En de vrouwen?*, pp. 157-160; D. DE WEERDT, *De dochters van Marianne*, pp. 110-118.

²⁶ S. ROWBOTHAM, o.c. pp. 179-184 en 203-209.

²⁷ V. DE GRAZIA, *Fascistisch patriarchaat: Mussolini's heerschappij over de Italiaanse vrouwen, 1922-1940*, in: DUBY, M. PERROT, F. THÉBAUD (eds), *Geschiedenis van de vrouw. De Twintigste eeuw*, Amsterdam, 1992, pp. 117-145; V. DE GRAZIA, *How Fascism Ruled Women, 1922-1945*, Berkeley, 1991.

²⁸ G. BOCK, *Het Nationaal-socialisme en het leven van vrouwen*, in: DUBY, M. PERROT, F. THÉBAUD (eds.), *Geschiedenis van de vrouw. De Twintigste Eeuw*, Amsterdam, 1992, pp. 147-173; U. FREVERT, o.c., pp. 205-252

²⁹ J. VANWELKENHUYZEN, *Le Grand Exode*, in: *Jours de guerre, jours de chagrin*, 1940, Brussel, 1991, pp. 7-16; J. GOTOVITCH, J. GERARD-LIOBIS, *L'An 40. La Belgique occupée*, Brussel 1971

³⁰ K. CELIS en A. GODFROID, o.c., pp. 61-68; S. ROWBOTHAM, o.c. p. 224

³¹ Voor een algemeen overzicht van de situatie en van de dagelijkse levensomstandigheden in België tijdens de Tweede Wereldoorlog verwijs ik naar E. VERHOEYEN, *België bezet, 1940-1944. Een synthese*, Brussel, 1993;

G. JACQUEMYS, *La société belge sous l'occupation allemande, 1940-1944*, Brussel, 1950 en de catalogus bij de tentoonstelling 1940-1945. *Het dagelijks leven in België*; Brussel, 1984. De voedselsituatie komt ook aan bod bij P. SCHOLLIERS, o.c., pp. 175-182. Het tweede deel van de mémoires van Pierre D'OUTRYVE D'YDEWALLE, de oud-gouverneur van de provincie West-Vlaanderen, *Mijn oorlogsjaren* (Tielt, 1997), bevat een levendige beschrijving van het dagelijks leven tijdens de bezetting, de plantrekkerij en de vindingrijkheid van veel landgenoten.

³² F. BAUDHUIN, *L'économie belge sous l'occupation allemande*, Brussel, 1945, pp. 154-370; E. VERHOEYEN, o.c., pp. 159-212...

³³ K. CELIS en A. GODFROID, o.c., pp. 68-75.

³⁴ Zie ook B. DE WEVER, *De greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV, 1933-1945*, Tielt, 1994, pp. 285-286, 508-510 en 607-614.

³⁵ K. CELIS en A. GODFROID, o.c., pp. 75-92.

³⁶ S. ROWBOTHAM, o.c. pp. 220-234 en 249-261.

³⁷ S. ROWBOTHAM, o.c. pp. 242-249 en 268-279.

³⁸ D. KEYMOLEN, M.T. COENEN, *Stap voor Stap*, pp. 75-79; L. VAN MOLLE, E. GUBIN, o.c., pp. 39-53

³⁹ E. LAMBRECHTS, o.c., pp. 127-132; D. DE WEERDT, *De dochters van Marianne*, m.n. de bijdragen van N. BRACKE, *Ons doel: het gezinsgeluk. Sociale voordelen voor moeder en kind, 1945-1980*, pp. 218-237 en van S. VAN RIE en C. HOEDENMAECKERS, *Het machtigste wapen. Vrouw en arbeid, 1945-1980*, pp. 238-245.

⁴⁰ Zie ook F. BAUDHUIN, *Histoire économique de la Belgique, 1945-1956*, Brussel, 1970; G.L. DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële ontwikkeling van de economische activiteit in België, 1840-1979. Een kritische studie van het bronnenmateriaal*, Leuven, 1984 en G. VANDEWALLE, *De economische ontwikkeling in*

België, 1945-1940, in: NAGN, dl. 15, 1982, pp. 130-136..

⁴¹ E. LAMBRECHTS, o.c. pp. 125-147; D. DE WEERDT, *De dochters van Marianne*, pp. 239-245; I. GESQUIÈRE, L. VAN ROMPAEY, *Het fenomeen dienstpersioneel doorheen de tijd*, pp. 67-68.

⁴² E. LAMBRECHTS, o.c. pp. 145-157; D. DE WEERDT, *De dochters van Marianne*, pp. 245-248.

⁴³ R. GOBYN en F. VAN LAECKE (eds), *De Fifties in België*, Brussel, 1988, met de bijdragen van o.a. H. GAUS, *Een oude tijd voorbij, een nieuwe tijd aangebroken*, pp. 27-37; J. LAMBOTTE, *Van Dior tot prêt-à-porter*, pp. 242-253 en J.G. WATELET, *Een modern interieur voor iedereen*, pp. 282-291; U.A. ROBERTSON, *The Illustrated History of the Housewife, 1650-1950*, Londen, 1998

⁴⁴ F. Baudhuin, *Histoire économique de la Belgique, 1957-1968*, Brussel, 1970; G. VANDEWALLE, o.c., pp. 137-149.

⁴⁵ E. LAMBRECHTS, o.c., pp. 60-176.

⁴⁶ M.T. COENEN, *La grève des femmes de la FN en 1966: une première en Europe*, Brussel, 1991; *Les grèves féminines de la construction métallique et la revendication pour l'égalité de rémunération*, in: *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nrs. 325-326 (24 juni 1966); R. GUBBELS, *De vrouwenstaking. Proeve tot analyse van de loonactie bij de Fabrique Nationale d'Armes de Guerre*, Brussel, 1996; E. LAMBRECHTS, o.c., pp. 177-188; G. SPITAEELS, S. LAMBERT, *L'année sociale 1966*, Brussel, 1967, pp. 197-245.

⁴⁷ D. DE WEERDT, *De dochters van Marianne*, pp. 256-257.

Lijst met afkortingen

ACV	Algemeen Christelijk Vakverbond
BNP	Bruto Nationaal Product
BWP	Belgische Werkliedenpartij
KB	Koninklijk Besluit
NAGN	Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden
NHVK	Nationaal Hulp- en Voedingscomité
NOW	National Organisation for Women
OLV	Onuitgegeven licenciaatsverhandeling
UG	Universiteit Gent

⁴⁸ S. ROWBOTHAM, o.c., pp. 348-352, 381-388 en 491-499.

⁴⁹ De tweede feministische golf leverde verschillende publicaties en overzichtsstudies op, veelal van de hand van 'oudstrijdsters', maar meer diepgravende kritische analyses nog altijd ontbreken nog altijd. Ik beperk mij tot J. AUDENAS-BASTIÉ, *68-78: dix ans de féminisme en Belgique*, in: M.A. MACCIOCCHI, *Les femmes et leurs maîtres*, Parijs, 1978, pp. 309-330; M. DENIS, S. VAN ROKEGHEM, *Le féminisme est dans la rue (Belgique, 1970-1975)*, Brussel, 1992; M. HOOGHE, *De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen*, in: S. HELLEMANS, M. HOOGHE (eds), *Van mei '68 tot hand in hand: nieuwe sociale bewegingen in België, 1965-1985*, Leuven, 1995, pp. 89-107; D. KEYMOLEN, M.T. COENEN, *Stap voor stap*, pp. 91-107; R. VAN MECHELEN, *Uit eigen beweging. Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen, 1970-1980*, Leuven, 1979; id., *De meerderheid. Een minderheid: de vrouwenbeweging in Vlaanderen. Feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*, Leuven, 1996 en de, weliswaar onuitgegeven, maar snedige en zeer geestige licenciaatsverhandeling van Karla NUYTS, *Falende feministes? Evolutieschets van de Vlaamse emancipatorische vrouwenbeweging, 1970-1985*, Gent, OLV, 1987.

⁵⁰ D. KEYMOLEN, M.T. COENEN, *Stap voor stap*, pp. 113-122.

⁵¹ Voor de algemene economische evolutie, zie G. VANDEWALLE, o.c., pp. 149-158.

⁵² D. KEYMOLEN, M.T. COENEN, *Stap voor stap*, pp. 109-112; D. DE WEERDT, *De dochters van Marianne*, pp. 254-262.

